

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ
MACEDONIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

**ПРИСТАПНИ ПРЕДАВАЊА, ПРИЛОЗИ
И БИБЛИОГРАФИЈА**

НА НОВИТЕ ЧЛЕНОВИ НА МАКЕДОНСКАТА АКАДЕМИЈА
НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

**OPENING ADDRESSES, CONTRIBUTIONS
AND BIBLIOGRAPHY**

OF THE NEW MEMBERS OF THE MACEDONIAN ACADEMY
OF SCIENCES AND ARTS

СКОПЈЕ — SKOPJE
1974

ПРИСТАПНИ ПРЕДАВАЊА, ПРИЛОЗИ И БИБЛИОГРАФИЈА НА НОВИТЕ ЧЛЕНОВИ
НА МАКЕДОНСКАТА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

ПРИСТАПНИ ПРЕДАВАЊА, ПРИЛОЗИ И БИБЛИОГРАФИЈА

**НА НОВИТЕ ЧЛЕНОВИ НА МАКЕДОНСКАТА АКАДЕМИЈА
НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ**

OPENING ADDRESSES, CONTRIBUTIONS AND BIBLIOGRAPHY

**OF THE NEW MEMBERS OF THE MACEDONIAN ACADEMY
OF SCIENCES AND ARTS**

**СКОПЈЕ — SKOPJE
1974**

Главен уредник оклад. ГОРГИ ФИЛИПОВСКИ

На Второто редовно изборно собрание на Македонската академија на науките и уметностите, одржано на 4 мај 1972 година, се изврши избор на нови дописни членови во работниот и надвор од работниот состав, како и на странски членови. Нивните пристапни предавања се одржаа на 14 и 15 ноември 1972 година во просториите на Македонската академија на науките и уметностите.

Ова е трета книга на пристапни предавања и прилози, што ја објавува МАНУ. За членовите во работниот состав во неа се дадени покрај биографските и библиографски податоци.

Претседателство на МАНУ

ПРИСТАПНИ ПРЕДАВАЊА И ПРИЛОЗИ

OPENING ADDRESSES AND CONTRIBUTIONS

АНТО БАБИЊ

Академик АНТО БАБИЌ

Роден е во с. Граховик, општина Травник, во 1899 година. Завршил студии по историја и географија на Универзитетот во Загреб во 1923 година. Од 1950 година е редовен професор на Филозофскиот факултет во Сараево.

Редовен член е на Академијата на науките и уметностите на Босна и Херцеговина. Дописен член е на САНУ, а од 1972 година и на МАНУ.

Објавил низа трудови од областа на историјата, особено од областа на Средниот век на Босна.

TRADICIJA I ISTORIJSKO PRAVO U ODNOSIMA IZMEĐU BOSNE I DUBROVNIKA U SREDNJIEM VIJEKU

U procesu razvitka međudržavnih odnosa srednjevjekovne bosanske države ili njenih sastavnih dijelova, pojedinih vlasteoskih domena, sa drugim državama, u prvom redu sa Dubrovnikom, nastajala su moralno-pravna shvatanja o raznim vidovima međudržavnog života da se, s vremenom, u javnoj svijesti stalože u vidu opštih principa koji redovno dolaze do izražaja u međudržavnim ugovorima ili u drugim aktima kojima se regulišu međusobni odnosi. Rane veze Bosne s Dubrovnikom otvarale su vrata uticajima s te strane koji su se očitovali ne samo u formi i tehnici diplomatskog saobraćaja nego i u moralnopravnim shvatanjima odnosa između države i države — shvatanjima koja se, dugom praksom, i u Bosni ukorjenjuju i postepeno stiču funkciju na običajima zasnovanih, više ili manje ustaljenih pravnih principa. Ako ovi principi i nisu uvijek bili primjenjivani u praksi međudržavnih odnosa, ako su, ne rijetko, bili demantovani i bezobzirno gaženi, ipak su, zabilježeni u aktima, ostali kao svjedočanstva onog vremena da pokažu do koje su mjere opće norme međudržavnog života bile urasle u pravnu svijest feudalnog društva i kako i koliko su se reflektovale u političkoj praksi.

Teško je ustanoviti koliko su ovi principi međunarodno-pravnih odnosa izrastali iz hrišćanskih moralnih shvatanja, koliko iz rimsko-vizantijske, mletačke ili dubrovačke diplomatske prakse, koliko pak iz prirodnog, ljudskog osjećanja dobra i zla, prava i neprava, legitimnosti i njenog samovoljnog, jednostavnog negiranja. Ne ulazeći u njihovo porijeklo, možemo samo konstatovati da se, svuda u feudalnom svijetu, nalaze, u više ili manje sličnoj formulaciji, zabilježeni u aktima kojima se regulišu odnosi među državama.

Ali, iznad principa uvijek je stajala sila i, u konfrontiranju suprotnih strana, slabija je nagalašavala principe, sadržane u „starim običajima”, dok se jača strana na njih vraćala tek onda kad bi se tok prilika i događaja okrenuo protiv nje. Dubrovčani su bosanske i humske dinaste često potsjećali na ove, običajem ustaljene principe i uvijek ih isticali kao teoretsko obrazloženje i moralno opravdanje pojedinih ugovornih radnji. U formuli „secundum antiquam consuetudinem” ili „secundum antiquorum mores” ili sličnim formulama koje se stereotipno ponavljaju, sadržano je sigurno pouzdanje u stare običaje kao moralnu garanciju čvrstine i trajnosti novih obaveza koje se na njihovoj osnovi budu uspostavile. U tim formulama sa-

držan je polazni, načelni stav kao izraz staloženog shvatanja srednjovjekovnog društva i kao pouzdana pravila koje je de kruga zadržao i svoju moralnu snagu u dubrovačko-bosanskim odnosima. Kao što su „stari običaji“ predstavljali solidan moralni temelj dobrih odnosa, tako su „novštine“ - „novitates“ označavale njihovu suprotnost i negaciju pa se, u Dubrovniku i u Bosni, pod ovim izrazima uvijek razumijevalo nasilno narušavanje ustaljenog reda i normalnog saobraćaja na granicama ili unutar zemlje.

U prvim dodirima između Dubrovnika i Bosne, kroz običaje susjedskog saobraćaja i dubrovačko pravno iskustvo, izgrađivali su se principi tradicije i istorijskog prava na kojima su se uvijek zasnivale teritorijalne, ekonomske ili političke revindikacije s jedne i s druge strane. Dubrovčani su uvijek dosljedno insistirali na starim, u davatini stečnim, stvarnim ili fiktivnim pravima, zasnovanim na zvaničnim aktima, običajima ili na tradiciji i na njih se pozivali kad je trebalo da otvare neku korist ili da otklone neki gubitak. A kroz diplomatsku praksu i redovni međudržavni saobraćaj prodirala su shvatanja o obavezujućoj ulozi prošlosti i u bosansku kancelariju i ustajivala se kao princip u formulama vladarskih i vlasteoskih povelja. Obaveze prošlosti, koje su proizlazile iz tradicije, iz starih običaja i ranijih ugovora, sadržane u pojmu istorijskog prava, iskucane su uvijek sa svrhom da se potkrijepe izvjesni zahtjevi, da se opravdaju izvjesni postupci ili jednostrano izvršene odluke, ili pak da se pojača moralna čvrstina uspostavljenih dobrih odnosa. Već u jednoj od prvih bosanskih povelja, u ugovoru Matije Ninoslava sa Dubrovnikom iz tridesetih godina 13. stoljeća, bosanski vladar, želeći da svojoj obavezi da veću moralnu snagu, poziva se na prošlost i kaže: „...takom sam se kletvu kiel, kakom se ja ban kulin kiel“ i „da hoće Vlasi (t. j. Dubrovčani) slobodno... kako su u bana Kulina hoćili“¹. Ugovorne strane smatrale su da će date obaveze biti čvršće i sigurnije u skladu sa ubjedljivija i važnija ako se novi odnosi otvrdnu primjenom starog i tako starije vezane za ime vladara koje je, izgleda, inačelijom obilježeno stabilnost i sigurnost kakva se u ondašnjim uslovima mogla poželjeti.

Značaj tradicije i istorijskog prava u međudržavnim odnosima ogleda se i u činjenici što su ugovorne obaveze, koje su se odnosile na određenu teritoriju, načelno ostajale na snazi i onda kada je ta teritorija promijenila suverenu vlast i došla u sklop druge države. Kada je Humska zemlja, ranije u sastavu srpske države, dvadesetih godina 14. stoljeća priključena Bosni, njen novi gospodar, bosanski ban, zajedno sa ovom važnom teritorijom preuzeo je i njene ranije obaveze prema Dubrovniku. U ugovoru s Dubrovnikom g. 1332. bosanski ban Stjepan Kotromanić nije samo „utvrdio zakon ki je prvi bio među Bosnom i Dubrovnikom“, nego je i u posebno naglašenom stavu priznao Dubrovčanima pravo „da živu (sa) Humskom zemljom u nih zakonu u prvom“². God. 1378, uskoro po krunisanju Tvrtka I. za kralja „Srbijem i Bosni“, Dubrovčani su se pobrinuli da se, u novonastalom političkom i teritorijalnom stanju, obnove i potvrde stari ugovori, ne samo oni koji su se odnosili na raniju državnu teritoriju nego i oni koji su obavezivali i novostečene oblasti na osnovu obaveza njihovih ranijih

¹ Miklošić, Monumenta serbica XXX, str. 24.

² M. S. LXXXV, str. 102.

gospodaru. Izdajući, te godine, povelju kojom potvrđuje sve ranije obaveze, kralj kazuje kako „izidoše pred kraljestvo mi... vlastele dubrovsci... I upomenuše kraljestvu mi o svojih zakonih i uvjeteh i poveljah koje su imali s praroditelji kraljestva mi z gospodom bosanskom... I potom uspomenuše mi kraljestvu više rečeni vlastele dubrovscih o uvjeteh i zakoneh i poveljah koje jest imal grad Dubrovnik s gospodom srbskom i raškom”; kralj je prihvatio ove razloge i argumente prošlosti koje su mu iznijeli dubrovački poslanici i uzeo ih, ako ne kao isključivi motiv, svakako kao moralno opravdanje i pravno obrazloženje svoje odluke, te naglašava da „stoga stvorih milost kraljestva mi i zapisah i obnovih i boljše isplnih vsaku svobodu... da si imaju tezi uvjete i zakone i povelje i trgovačke svobode tvrde i nepovtorone”. A u te „stare uvjete i zakone” spadala je, s druge strane, i obaveza Dubrovčana „da daju kraljestvu nu dohodak srbski po zakonu koi su davali gospodi srbskoj”, koja je sada postala obavezom prema novom gospodaru onih oblasti čije je posjedovanje uslovljavalo plaćanje tog dohotka³.

Ukoliko bi se u Bosni zaboravilo na „stara vremena” i na „zakone prve” i, protivno starijim običajima i ugovorima postupilo protiv interesa njihova grada, utoliko se, s bosanske strane, pojavljivala opasnost od „noviština”. Dubrovčani nisu propuštali priliku da svoje susjede na njih potsjete, da čuvaju jednom stečene tekovine i da na njima zasnovanu tradiciju i istorijsko pravo istanu u odbranu aktuelnih interesa. Koliko su, u datim prilikama, cijenili moralnu vrijednost starih običaja i s kolikim su nepovjerenjem gledali na svaku moguću promjenu ustaljenih principa, pokazuje, među ostalim, i ovaj slučaj iz pregovora, koje je u proljeće 1454. vodio s Dubrovnikom, herceg štepan Vukčić Kosača. Tražio je da se o raznim spornim pitanjima sačini novi ugovor koji bi poništio sve ranije; kao odgovor na ovaj zahtjev, dubrovački poslanici naredili su svom poslaniku da hercegu stavi do znanja da republika nikako ne želi da poništi stare privilegije jer poštuje i visoko cijeni stare povelje kao svjedočanstva potomcima o dobrom prijašnjstvu koje je imala sa ranijim gospodarima hercegovine zemlje, sa gospodom srpskom, te bi poništenje onih davanih ugovora moglo izgledati i kao uvreda veličanstva.⁴

Šta više, i u slučaju kada istorijsko pravo i nije bilo zasnovano na čvrstim argumentima uzetim iz sigurnih izvora, kada se i nije moglo potkrijepiti pozivanjem na neko utvrđeno stanje u prošlosti niti izvesti iz stvarnih odluka davnih predaka — ono je i tada, makar i na osnovu fiktivnih činjenica, ili na osnovu tradicije izgrađene na legendi, isticano kao moralno pokriće i pouzdanja garancija trajnosti zaključenog ugovora. U nastojanju da dođu u posjed na njih veoma važne župe Konavala, Dubrovčani su njenim gospodarima nudili dobru naknadu ali su se, pored toga, uvijek pozivali i na istorijsko pravo zasnovano na legendi prema kojoj se Dubrovnik smatrao prirodnim nasljednikom davnog grada Epidaura-Cavtata i njegovog širokog zaleđa u koje je, tobože, spadala i Konavljanska župa. Kazivanje legende uzimano je i predstavljano kao svjedočanstvo o stvarnom stanju

³ M. S. CLXXXI, str. 178—8.

⁴ *Chronica ragusina*, 1. izd. N. Nodilo (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium 23) Zgb. 1893, str. 342—3; v. i S. Ćirković, Herceg Štepan Vukčić Kosača i njegovo doba, Beograd 1964, str. 208 i d.

stvari u istorijskom kontinuitetu od Epidaura do Dubrovnika pa su ga tako, sa više ili manje ubjedenja, prihvatili i gospodari Konavala priznajući mu vrijednost argumenta u pregovorima o ustupanju ove župe republici. Velmože Sankovići, kada su god. 1391. sklapali ugovor o — inače neuspjelom — ustupanju Konavala Dubrovčanima, prihvatili su kazivanje legende onako kako ga je do tog vremena sačuvala dubrovačka tradicija: Oni su — kaže se u tekstu ugovora — zaista spoznali „po starim pismima i po starim pаметarima, (po) dobrim ljudima koji su čuli od jednoga koljena do drugoga. . . (da) na Cavtatu pri moru jest bio grad stari Dubrovnik. . . kojemu gradu pristajase župa Konavaoska i bješe mu plemenito tu župa i druge zemlje i mjesta; i kada se onaj stari grad rasu i opusti, tada gospoda raška i humska u to vrijeme krivinom posjedoše i po sili uzeše Konavalsku župu i druga mjesta toga grada.” I pošto se u povelji dalje konstatuje da su se „od ljudi staroga grada rodili i naslijedili vlastele grada Dubrovnika”, da su, dakle, Dubrovčani nasljednici starog Epidaura, izveden je iz svega toga zaključak da je „pravo i dostojno svakomu vratiti i dati svoje pravo i svoju baštinu plemenitu stazu.”⁵ Ustupanje Konavala Dubrovniku ovaj put nije bilo ostvareno zbog suprostavljanja drugih faktora: ali je ostao dokumenat koji jasno pokazuje kako se legendi davao značaj stvarnosti da bi se tako, na jednoj konstruisanoj pretpostavci zasnovalo i izgradilo istorijsko pravo koje kao čvrst i ubjedljiv argumenat jednako priznaju oba pregovarajuća partnera.

Ista ova, tradicijom sačuvana, legenda kao podloga istorijskog prava istaknuta je ponovno kao argumenat u pregovorima dubrovačke vlade sa vojvodom Sandaljem Hranićem kada se radilo o kupovini i preuzimanju njegovog dijela konavljanske župe. Iako su tada Dubrovčani došli u posjed ovog teritorija običnom kupovinom i uz dobru cijenu, iako u ovoj transakciji nije bilo nikakvih drugih motiva osim želje za dobrim poslom na jednoj i na drugoj strani, ipak je u ugovoru o ovoj kupoprodaji, makar i neopravdanim pozivanjem na starinu, istaknut i princip istorijskog prava kao moralno opravdanje i pravno obrazloženje zaključenog posla za predhodnog posjednika, a kao garancija postojanosti novostvorenog posjedovnog stanja za Dubrovčane. U ugovornoj povelji o ovoj kupoprodaji od 24. VI 1419., vojvoda Sandalj, pošto je naveo neke uobičajene, konvencionalno formulisane razloge svoje odluke posebno je, sigurno po želji Dubrovčana, istakao da im je svoju zemlju ustupio jer je, tobože, uvidio „za rečenu župu da je prvo njih baštino i plemenito bilo”⁶. Kralju bosanskom, koji je bio stavljen pred svršen čin, nije preostalo drugo nego da potvrdi ovaj ugovor iako je njime bio okrnjen integritet državnog teritorija. I da bi opravdao svoj postupak i umirio svoju vladarsku savjest, kralj se, potvrđujući Dubrovčanima novostečeni posjed, također pozvao na istorijsko pravo kada svoju odluku (16. VIII 1420) motivise time što je tobože našao da je Konavle od strane „njih baštino bilo”.⁷

Koliko su obaveze, koje su se izvodile iz tradicije i istorijskog prava, shvatane kao pitanje savjesti i morala, može da pokaže i ovaj primjer: Kada

⁵ M. S. CCIV, str. 217.

⁶ M. S. CCLXVIII, str. 289.

⁷ M. S. CCLXXIII, str. 305.

je, s proljeća g. 1430. vojvoda Radoslav Pavlović otpočeo s pokušajima da silom oduzme dio Konavala koji je g. 1426. kao i Sandalj Hranić ranije svoj dio, prodao Dubrovčanima, vlada republike, u odbrani svojih vlasničkih prava, zatražila je, međuostalim, i intervenciju turskog sultana; poslanicima koji su sredinom septembra 1430. bili u tu svrhu upućeni na Portu data su opširna uputstva kako treba da dokazuju pravo Dubrovčana na Konavle koje im sada osporava vojvoda Radoslav; među ostalim poslanici treba da kažu da je do kupovine Konavala došlo tako što je, prvo, vojvoda Sandalj „zbog grižnje savjesti i božjeg straha“ ustupio svoj dio ove župe sa gradom Sokolom Dubrovniku, jer je znao da je ovaj kraj dio Epidaura, a isto je to kasnije učinio i vojvoda Radoslav sa svojim dijelom.⁸ Stara priča da je Dubrovnik prirodni nasljednik drevnog grada Epidaura i teritorija koji mu je navodno pripadao poslužila je u ovom slučaju kao osnova u kojoj je bilo utemeljeno istorijsko pravo kao argumenat u odbrani aktuelnih interesa.

Iz poštovanja tradicije i istorijskog prava logički je proizlazilo i shvaćanje o neograničenom trajanju novih ugovora međudržavnog karaktera koji, jednom zaključeni obostranim pristankom zainteresovanih strana, ulaze u fond „starih zakona“, „starih običaja“, „zakona prvih“ i ističu se, u datim prilikama i potrebama, kao argumenti u odbrani na istorijskom pravu zasnovanih interesa. Od prvih do posljednjih bosansko-dubrovačkih međudržavnih ugovora ponavljaju se, u njihovim tekstovima, formule kojima se naglašava neograničeno trajanje ugovorom stvorenog stanja „do zgorjenja svijeta“, „u vijeku vjekova“, „dokle je naše sjeme u Bosni“. Ovako ili slično formulisane obaveze u pogledu neograničenog trajanja ugovora utvrđuju se s jedne strane zakletvom a s druge strane izricanjem prokletstva nad svakim tko bi te obaveze porekao ili zakletvu prekršio.

Najteža povreda tradicije i istorijskog prava jeste rat koji poništava stare dobre običaje i na njima zasnovane odnose. Stoga je u mirovnim ugovorima, kojima se završavalo ratno stanje, uvijek, sa starovišta istorijskog prava, isticanje moralna osuda rata, a krivnja za njegovo otpočinjanje i za sve nesreće koje je rat sobom nosio, prebacivana na „zle sile“ i njihove uticaje na ljudske odluke. U toku ratovanja ljudima dominiraju zle strasti, pa se zaboravlja na starinu i na njoj zasnovane dobre običaje u međudržavnim i međuljudskim odnosima. A onda, kad bi se počele pojavljivati sigurnije mogućnosti smirivanja, strasti su se stišavale i ustupale mjesto prirodnim ljudskim sklonostima ka mirnim odnosima što je više puta izraženo izričitom osudom rata. Kao surove negacije tradicije i istorijskog prava, rat se osuđuje kao zlo koje treba baciti u zaborav, te nigdje nema primjera o naknadnom likovanju nad pobjedama i ratnim podvizima, nad osvajanjima i poniženjima neprijatelja. Naprotiv, ističe se da je rat započeo „po nagovoru zlih ljudi“; da „od razmirja nijedna korist ne biva (ni) jednoj strani (ni) drugoj, pače šteta i rasap i manjština“; „da ništa nije ugodnije gospodu bogu i ljudima svjetovnim nego li mir i ljubav sa svakim čovjekom imati“; da je

⁸ N. Jorga, Notes et extraits... II, Paris... str. 285-6; v. i Truhelka, Konavoski rat. G. Z. M. XXIX, Sar. 1917, str. 180 i d.

⁹ Mirovni ugovor Radoslava Pavlovića s Dubrovnikom 25. X 1432. M. S. CCCXIV, str. 367.

„razmirje među nami usijao neprijatelj božji i čovječanski“; „da svako ubistvo čovječje ili prolijevanja krvi koja su u ovom ratu učinjena. . . i zle riječi i hotjenja zla. . . i sve plijene i štete, što je učinila jedna strana drugoj od početka rata do primirja. . . da nitko ne može niti smije spomenuti dokle svijet stoji.“¹⁰

Iz bosansko-dubrovačkih odnosa odabrali smo nekoliko primjera koji pokazuju u kojoj su mjeri tradicija i na njoj zasnovano historijsko pravo respektovani i uzimani u obzir prilikom regulisanja međudržavnih pitanja. Isticanje tradicije i historijskog prava u međudržavnim pregovorima nije, dakako, samo po sebi bilo dovoljno da se postigne postavljeni cilj; ono je, međutim, uvijek dodavalo pravnu snagu drugim, težim i stvarnijim, argumentima u odbrani interesa koji su bili u pitanju. Isticanje tradicije i historijskog prava u međudržavnim odnosima proizlazilo je iz moralno-pravnih shvatanja onog vremena koja su putem bosansko-dubrovačkog diplomatskog saobraćaja prodirala i u Bosnu gdje su našla odraza u mišljenju bosanskog feudalnog društva.

Anto BABIĆ

DIE ROLLE DER ÜBERLIEFERUNG UND DES HISTORISCHEN RECHTES IN DEN BEZIEHUNGEN ZWISCHEN BOSNIEN UND DUBROVNIK IM MITTELALTER

ZUSAMMENFASSUNG

In seinem Beitrag versucht der Verfasser an einigen, den Staatsverträgen zwischen Bosnien und Dubrovnik entnommenen Beispielen die Bedeutung der Überlieferung und des in ihr begründeten historischen Rechtes darzulegen. In der diplomatischen Praxis der beiden Nachbarstaaten haben sich allmählich die Grundsätze ausgebildet die auf überlieferten, ja sogar sagenhaften Ereignissen oder wirklichen Tatsachen aufgebaut wurden. Solchen Grundsätzen gemäss haben die „alten Gewohnheiten“ in den zwischenstaatlichen Verhandlungen immer eine gewisse Rolle gespielt und oft als Argumente vorgelegt worden um die irgendwelche Forderungen zu unterstützen oder die guten Beziehungen moralisch zu festigen. Aus dieser Beachtung der Überlieferung und des historischen Rechtes folgte die Auffassung von der „ewigen“ Dauer der neugeschlossenen Staatsverträge die, einmal geschlossen, die bindende Kraft der Überlieferung in sich zu tragen beginnen.

¹⁰ Mirovni ugovor hercega Stjepana s Dubrovnikom 10. IV 1454. M. S. CCCLXXI, str. 466 -7.

Den Krieg, der die alten Gewohnheiten und in ihnen begründeten guten Beziehungen zunichte macht, betrachtete man als die schwerste Verletzung der Überlieferung und des historischen Rechtes. Deshalb wird in manchen Urkunden die sich auf Friedensstiftung beziehen die moralische Verurteilung des Krieges ausdrücklich hervorgehoben und die Feindseligkeiten als die Tat der üblen Mächte bezeichnet.

Das Hervorheben des erwähnten Grundsätze in den zwischenstaatlichen Beziehungen war, natürlich, nicht von selbst genügend um das gesetzte Ziel zu erreichen; neben den „alten Gewohnheiten“ wurden oft auch andere, schwerwiegendere Argumente dazu erforderet, denen durch die Berufung auf Überlieferung und historisches Recht die erwünschte Rechtskraft zugefügt wurde.

МИЛАН БАРТОШ

Академик МИЛАН БАРТОШ

Роден е во Белград во 1901 година. Дипломирал на Правниот факултет во Белград во 1924 година, докторирал на Универзитетот во Париз во 1927 година. Редовен професор е на Правниот факултет во Белград од 1940.

Редовен член е на САНУ, а дописен член е на ЈАЗУ и САЗУ. Редовен член е на Институтот за меѓународно право. За дописен член на МАНУ е избран во 1972 година.

Автор е на мноштво трудови особено од областа на меѓународното право и приватното право.

Добитник е на наградата на АВНОЈ.

Член е на Комисијата на Обединетите нации за меѓународно право.

ОБАВЕЗНО УНИВЕРЗАЛНО МЕЋУНАРОДНО ЈАВНО ПРАВО

Стварањем Организације уједињених нација поставило се питање да ли ће Организација имати своје међународно право, које ће имати већу снагу од оних правила међународног права које признају или стварају поједине државе, чланице те међународне организације. Још на оснивачкој скупштини Организације у Сан Франциску (1945) одбачена је теза да су за државе непосредно обавезна правила међународног права које поставља ОУН и да постоји суперетатистичко међународно право, чија је вредност већа од правила која прихватају поједине државе и да она представљају опште обавезна правила којима се морају подвргавати све државе.

Одељак Повеље УН, донете у Сан Франциску, који је посвећен правилима међународног права није систематски израђен. У низу одредаба постављена су међународна правила о дужностима држава да поштују међународно право. Већ у члану 1. Повеље, као основни циљ Уједињених нација, прописано је да акција ОУН треба да буде, „саобразна начелима правде и међународног права”. То је општа дужност без прецизирања које је то међународно право и ко га доноси. У чл. 13. Повеље прописано је да „... Генерална скупштина покреће проучавање и доноси препоруке у циљу прогресивног развоја међународног права и његове кодификације”. Главна борба у Сан Франциску је била око овога члана. Неке државе су хтеле да признају власт Генералној скупштини да прописује правила међународног права и да државе буду обавезне да поштују та правила и да се по њима управљају. То је била концепција да је ОУН наддржавна творевина и да су јој државе, чланице Организације, подређене и обавезне да се држе тих интеретатистичких правила. Насупрот томе брањена је друга теза, која је превагнула и која је постављена као начело, а наиме, да је ОУН добровољна организација, која нема карактер супердржаве и која није укинула сувереност држава. Напротив, остала је недирнута сувереност, тако да државе нису везане било каквим новим правилима међународног права које поставља ОУН, већ оне морају поштовати међународни поредак у границама у којима он постоји на основу општих правила међународног права. Тако је остало отворено питање да ли постоји позитивно међународно право обавезно за државе чланице ОУН ван општег међународног права. Ово питање уствари је решено приликом доношења Повеље УН и то у Статуту Међународног суда правде. Тај Статут је

саставни део Повеље и прописи о надлежности Суда (чл. 36) који набрајају који су спорови правне природе између држава у надлежности Суда и која правна правила Суд примењује у решавању тих спорова. Ти извори међународног права побројани су у чл. 38. Статута Суда. Ту се полази пре свега од међународних конвенција које изречно признају државе у споровима. Значи прихваћено је као редовно правило да се државе обавезују на она правна правила која су саме признале. Али, преко тога постоје и општи извори међународног права обавезни за државе и које Суд примењује, а то су: међународни обичаји, као доказ постојања генералне праксе држава, која је прихваћена као правило у међународним односима; општи принципи права признати од стране цивилизованих народа, а поред тога, као допунски и помоћни извори, судске одлуке и доктрина писаца међународног јавног права, који су најквалификованији. Међутим, све то указује да постоји неко међународно право обавезно за државе било на основу изричног пристања држава у питању (међународне конвенције), било на основу тога што та правила постоје као признати извор међународног права у међународној заједници према општем схватању народа који је сачињавају (или бар већине од њих) као међународне обичаје или општа начела међународног права.

Ово указује да та правила, која Статут Суда сматра као обавезна за државе, не почивају на изречним одлукама Уједињених нација, него на сталној пракси држава, која је усвојена у току историјског развоја међународне заједнице. На тај начин систем позитивног међународног права није у непосредној зависности од ОУН, већ Статут, односно Повеља претпостављају да су правила тога система постојала и пре оснивања УН, односно да се она формирају у историјском животу међународног друштва, можда и упоредо са постојањем међународне заједнице. И њихов ауторитет не потиче од правне снаге УН, већ проистиче из опште праксе самих држава. То је теоријска концепција, која се оснива на природи саме ОУН, то јест да та организација нема карактер надржавне установе и да се суверенитет држава не крњи постојањем такве организације и припадањем њој. На овој концепцији, која је прецизирана између сталних чланова Савета безбедности, нарочито између СССР и САД, у време доношења Повеље, и данас се заснива посматрање основа међународног права.

Велики број писаца међународног права сматра да постоји контрадикција између оваквог посматрања међународног права и политичке праксе. Сигурно је да акција светске организације има утицаја на стварање правних правила међународног права. Али, ипак, одлуке УН представљају посебне обавезе држава чланица ОУН, а не општа правна правила. Око једне од основних резолуција Генералне скупштине УН било је врло много спора. Пошто Савет безбедности није могао увек да реши горућа питања међународне политике и да донесе одлуке о њиховом решавању, Генерална скупштина донела је на свом V заседању (1950) резолуцију бр. 377 (V) познату под именом „Уједињени за одржавање мира”. Совјетски савез устао је против те резолуције сматрајући да је супротна Повељи (неуставна) јер вређа право стал-

них чланова Савета безбедности да својим вето (било изречним, било прећутним) спрече решавање на одређен начин појединих питања која се тичу међународног мира и безбедности. Друге државе, напротив, ослањајући се на већину чланица Генералне скупштине, међу њима и Југославију, признале су да та резолуција допушта великој већини држава да решавају, мимо Савета безбедности — кад он није у могућности да донесе одлуку, резолуцијама Генералне скупштине, проблеме који се тичу одржавања међународног мира и безбедности. Из овога спора изродио се не само политички проблем, већ и правно питање. Већина се определила за правило да је резолуцијом „Уједињени за мир” створено ново обичајно правило међународног права, и тиме обogaћен посебни нормативни поредак УН, који ствара обавезу за све државе чланице ОУН да се држе те норме и признају одлуке донете саобразно њој. Подвлачимо да је ова норма практично примењена у низу важних случајева међународне заједнице, али да СССР никада није признао њену правну ваљаност. На тај начин не можемо рећи да је сама оваква норма постала стварно обавезно правило међународног права за све државе чланице УН. Њеним увођењем у праксу настао је расцеп у међународноправном поретку.

Навели смо пример резолуције „Уједињени за мир”. Али подвлачимо да је то једна од крајности у односима између држава. Саме Уједињене нације нису из тога извучиле апсолутне правне консеквенце. Оне су биле више склонe да место ауторитативних норми Генералне скупштине УН, као органа који има супранационални карактер и који је властац да намеће решења и норме појединим државама чланицама, оставе као опште начело за међународну праксу стварање међународних конвенција где обавезност норми, за поједине државе чланице УН, проистиче из уговорачке воље држава које склапају те конвенције или им приступају. На тај начин Генерална скупштина УН и њена комисија за кодификацију и прогресивни развој међународног права остале су при правилу из тачке а) пар. 1, чл. 38. Статута Међународног суда. Напиме, да се међународно право, односно његова правила, у редовном случају заснигају на међународним конвенцијама, које постављају правила међународног права која су изречно призната од стране заинтересованих држава. Зато данас у међународној пракси Уједињене нације преко својих органа врше кодификацију међународног права и израђују међународне уговоре које државе прихватају и који ступају на снагу, пошто их државе закључе и ратификују. Детаљна правила о ступању на снагу међународних уговора прописана су Бечком конвенцијом о уговорном праву (1969). То је правило и потврда начела да државе остају суверене и да међународни уговори зависе од њихове одлуке да их прихвате, а не да им органи УН правно намећу њихову обавезност.

Само било би погрешно из тога извучити као апсолутни закључак да су државе неограничено слободне у приступању међународним уговорима, нарочито оним генералнијим, којима се постављају опште норме. Тога ради наводимо правила у пракси. С једне стране, државе су често принуђене да признају правну снагу уговорним текстовима

утврђеним од стране Генералне скупштине УН, јер без приступања таквим уговорима не могу остати у међународној заједници. Њихово изоловање у неким случајевима изазива бојкот већине држава и само најснажније државе могу издржати последице тога бојкота. Оне су врло често принуђене да приступе тим уговорима и да их формално прихвате, противно њиховој стварној вољи. Други случај јесте стварање међународног обичаја који се заснива на поштовању одређених уговорних норми које поједине државе нису прихватиле. У таквом случају држава која не прихвата такву норму сама себе искључује из међународног општења са оним државама које инсистирају на поштовању такве норме. Примера ради наводимо случај међународног ваздушног саобраћаја. Држава није обавезна да допусти прелет преко своје територије ваздушним путем, али ако то не учини, државе које прихватају Чикашку конвенцију о међународној ваздушној пловидби (1944) неће ни њеним ваздухопловима допустити слободу летења.

У Бечкој конвенцији о уговорном праву постављена је једна нова идеја која на овоме плану мења положај суверених држава. У Конвенцији се предвиђа идеја о међународном јавном поретку, који је створен нагомилавањем решења из уговорног права, која су временом постала обичајна и обавезна за све државе. Нека врста апсолутно обавезних међународноправних обичаја. Сматра се да се та правила подижу на степен обавезних норми за све државе, па и за оне које нису прихватиле изричито такве уговорне одредбе. То је прерастање појединачних уговорних одредби у међународне обавезне правне обичаје, односно правила *jus cogens* у међународном јавном праву. Таква правила постају општеобавезна и морају бити поштована и од држава које их нису прихватиле изреком. Тиме се у великој мери сужава слободна суверена воља држава и намећу им се међународноправна правила путем сталне и опште уговорне праксе других држава. Морамо да признамо да су многе државе (међу њима и Француска) изразиле противљење овом институту и поставиле се на становиште да не постоји таква међународна обавеза. Комисија за међународно право је ублажила овај став формулацијом да је то обавеза само за оне државе које су приступиле Бечкој конвенцији, налазећи да је основ овој установи у тачки б) пар. 1, чл. 38. Статута Међународног суда правде. Наиме, уговорна правила *jus cogens* у међународном праву претварају се у обавезни међународни обичај који општа пракса држава прихвата као правну установу. Многи писци међународног јавног права у тој установи виде ауторитативно наметање уговорних правила државама од стране организације УН.

Иако у систему права Уједињених нација нема изречне и непосредне обавезе држава чланица да примењују правна правила која доноси Организација уједињених нација, ипак постоји обавеза држава чланица да се држе принципа изражених у Повељи УН. Та обавеза заштићена је санкцијом да држава чланица која на постојани начин крши начела Повеље УН може бити искључена из Организације одлуком Генералне скупштине, која се доноси на препоруку Савета безбедности (чл. 6. Повеље). Примећује се да ова одредба Повеље не говори непосредно о обавези примене правних правила која проистичу од УН,

veš je jedino reč o principima iz Povelje. Teoretičari međunarodnog javnog prava podvlače da se ovde radi o obavezni poštovanja Povelje, a ona je za države članice ugovorno pravilo, jer svaka država da bi bila član UN mora prethodno da ratifikuje Povelju, odnosno da joj pristupi. Prema tome, radi se formalno o ugovornim obavezama smatrajući da je i Povelja generalna međunarodna konvencija. U пракси nije dolazilo do isključevanja država članica iz OUN, ali mogućnost primene ove sankcije pravno postoji. Bilo je više pokušaja da se ova sankcija примени na pojedine države članice vozujući načela iz Povelje sa jasnim tendencijama politike OUN i da se progласи da postoji pravna disciplinа између држава чланица на које би се применила ова санкција у свим случајевима када оне употребе не поштују правила система Организације уједињених нација. На тој начин комбинација одредаба о принципима из Повеље и правила инструмента, које доноси органи ОУН међусобним повезивањем добија би обавезну снагу за државе чланице и на њих би се применила највећа могућа уговорна санкција једне организације.

Док у начелу правна правила ОУН немају непосредну санкцију, коју би Организација могла вршити према државама чланицама, дотле постоји општа сагласност да у систему ОУН дејствује тзв. „живо право“, које се оснива на одлукама органа УН које морају поштовати све државе чланице. То су пре свега организационе норме у оквиру УН. Ту долазе правила о организацији у УН, а исто тако и процедурална правила за функционисање органа УН. Та се правила доноси у виду препорука Генералне скупштине УН и примењују се на све државе чланице које дођу у прилику да њихово држање или њихова акција буду у нескладу са тим нормама. Такве норме пролађају се и у самој Повељи, било да се ради о процедуралним правилима, било да је реч о одлукама које се тичу мирног решавања међународних спорова или о акцији у случајевима угрожавања или нарушења мира, односно аката агресије. Сматра се да и ове норме имају уговорни карактер у односу на државе чланице, јер њихова правна снага проистиче из Повеље, а Пovelja је за државе чланице конвенционални извор права. Тврди се, мислимо с правом, да се државе чланице морају држати оваквих аката и поштовати их, иако нису дале изричито пристањак на њихову садржину. Оне су, у ствари, прихватањем Повеље, пристале да надлежни орган може доносити одређене прописе или одлуке и тиме уговорно прихватиле надлежност тих органа у конкретним ситуацијама. Према томе оне су се унапред обavezале на њихову примену. Међутим, ово питање није прошло без дискусије и оспарања од стране неких држава у току праксе ОУН. Поједине земље истичале су да ти посредни извори права Организације не могу бити сматрани обавезним за државе чланице пре него што их државе на формални начин не прихвате. Иначе би био доведен у питање карактер добровољности на коме почива обавеза поштовања Повеље и свега што из ње проистиче. По схватању те групе земаља не постоји могућност делегирања права доношења правних аката преко онога што је изречно речено у Повељи. Насупрот томе друга група држава сматра да се по Повељи могу делегирати такви овлашћења органима

ОУН и да у том случају тако донете норме и одлуке представљају непосредну обавезу за државе чланице.

Велика дискусија о обавезним правним нормама у систему ОУН настала је поводом доношења Статута и утврђивању надлежности Комисије УН за међународно право. Комисији је од стране Генералне скупштине стављено у надлежност, поред осталог, да израђује правна правила међународног права, да прати потребу њиховог даљег прогресивног развоја. По схватању неких држава чланица, Комисија би била овлашћена да, под видом кодификације, сама прописује правила позитивног правног система ОУН и државе чланице биле би обавезне да примењују та правила као њихову правну обавезу. Другим речима, таква правила би представљала непосредне изворе позитивног међународног права. Ова тенденција није била усвојена ни од Комисије за утврђивање Статута Комисије за међународно право, која је одржала своје заседање у Лајк Сасексу маја и јуна 1947. Генерална скупштина, такође, доносећи дефинитивну одлуку о Статуту Комисије, није прихватила тезу о легислативној улози Комисије за међународно право и о томе да правила која Комисија израђује представљају непосредно обавезне норме за државе чланице. Комисија је добила статус помоћног органа Генералне скупштине, а њене одлуке имају карактер пројеката правила, која се претварају у обавезне правне норме тек конвенционалним усвајањем од стране држава чланица. Она постају обавезна за државе чланице тек ако их оне усвоје у облику међународног уговора, било прихваћеног од стране Генералне скупштине УН, било посебне конференције пуномоћника држава чланица. Али и тада ни резолуције Генералне скупштине, ни прихватање пројекта од стране Конференције пуномоћника држава не производе непосредно правно дејство и те одлуке постају обавезне правне норме тек када се државе уговорним путем обавезу на њихово поштовање. Према томе, ни на овај начин, активношћу Комисије за међународно право, није се дошло до легислативног органа УН са пуним овлашћењима за доношење правних норми у систему ОУН, већ све то представља само пут за техничку припрему уговора између држава преко којих се долази до правних норми које су обавезне за државе. У сваком случају Комисија је остала помоћни и технички орган Генералне скупштине, под њеном влашћу и контролом и није ни створена нити је током своје активности постала неко ауторитативно законодавно тело са надлежношћу и влашћу да доноси правне прописе у систему ОУН. Она није постала законодавни орган нити, као што су то неки правници, па и неки чланови ове Комисије желели да је подигну на степен законодавног органа, нека врста парламента у оквиру ОУН. Иако одлуке Комисије за међународно право имају утицаја на израду правних прописа у оквирима ОУН, оне нису непосредни извори права у данашњој међународној заједници.

Под правним системом ОУН не треба схватити да он обухвата само међународне прописе саме Организације. Данас постоји међународна сагласност правника да у тај систем улазе и правна правила међународних организација везаних за ОУН. То су различите специјализоване институције створене уговорима између влада држава чла-

ница, којима је, по њиховом статуту, поверено вршење међународних надлежности на пољу активности такве организације, нарочито у привредној и друштвеној домени, у области интелектуалне културе и образовања, области здравства и другима, које су везане за Организацију уједињених нација. То су тзв. специјализоване институције чије програме одобрава и координира у њиховој активности Генерална скупштина ОУН. Можда зато што се сматра да је надлежност специјализованих институција више одређена него надлежност Генералне скупштине ОУН и што она углавном има технички карактер, у окриру тих специјализованих институција појавила се тенденција да оне доносе обавезне норме. Њихови чланови, нарочито они који су остали у мањини на генералним конференцијама ових институција, морају их поштовати и примењивати као обавезна правна правила међународног права. На тај начин правила ових институција имала би већу правну снагу од правних правила самих УН. Ове институције су на разне начине покушале да своја правила ослободе од уговорног карактера и да им припишу карактер непосредних правних извора, обавезних за државе чланице тих организација. Основни извор правне обавезности тако донетих правила специјализованих институција покушава да се изведе из њихових статута. То је учињено на разне начине. Примера ради навешћемо неке од њих. Међународна организација за рад (ILO) предвидела је у своме статуту да су државе чланице обавезне да прихвате и ратификују све акте које доноси Генерална конференција ове институције. Међутим, задржано је као остатак правила о добровољности држава да учествују у организацији то да држава која у року од две године не ратификује донету одлуку има обавезу да Генералној конференцији објасни разлоге због којих то није учинила. Генерална конференција може усвојити те разлоге и тиме ослободити државу у питању од прихватања одлуке или одбацити те разлоге и у том случају таква држава обавезна је да до идуће Генералне конференције прихвати донету одлуку или престане да буде члан Међународне организације рада. Тиме се приближујемо обавези прихватања правних правила међународног радног права од стране држава чланица. — Још одлучнија је обавеза држава по статуту Светске здравствене организације (WHO). Државе чланице ове институције обавезне су да проведу и прихвате као правне норме све одлуке и конвенције закључене под ауспицијом ове институције. Држава која то не учини у року од две године, нити се подвргне усвајању таквог решења до наредне Генералне конференције, сматра се да је престала да буде члан Светске здравствене организације. Ова мера оправдава се да се таква држава која не прихвата донета правила и одлуке сматра опасном по здравље у свету. У ствари, у статуту ове специјализоване установе преовладала је концепција да се добровољност ограничава на приступ установи, али да државе које су јој приступиле имају правну обавезу да поштују и примењују њене одлуке пошто би њиховим неприхватањем ишле непосредно против циљева организације, а то значи да би деловале на уштрб здравља у свету уопште. Слична одредба постоји и у статуту и пракси Међународне организације за цивилну авијацију (ICAO). Ту су обавезе држава на поштовање одлука и конвенција за-

кључених у оквиру ове специјализоване институције санкционисане на један други, али врло ефикасан начин. Статут не дира у начело добровољности на коме се заснивају обавезе држава чланица ове организације. Али, санкције које предвиђа статут су необично ефикасне. Извршни одбор има право да позове све државе чланице да прекину ваздухопловне саобраћајне везе са државом чланицом која не поштује и не примењује донете одлуке. На тај начин таква држава је практично искључена из међународног ваздушног саобраћаја све док извршни одбор организације не повуче своју одлуку пошто се уверио да је држава у питању поступила по одлуци, препоруци односно конвенцији. То је сигурни пут за обавезну примену од стране држава чланица права које је створено у организацији. — Такви примери постоје и код других специјализованих институција, али ова три су довољна да покажу тенденцију постојања универзалног обавезног међународног права ради постизања циљева одређене специјализоване институције. Напомињемо да су те институције отишле даље од Организације уједињених нација, које су и практично остале доследне принципу добровољности који је још увек основ прихватања норми међународног права од стране држава, којима се једино признаје сувереност, док Организација УН представља само удружење тих суверених држава, а не неку наддржавну творевину.

Као што се види у међународној заједници данас постоје две тенденције у погледу обавезности правних правила међународних организација. Једна се заснива на схватању да међународни интерес може бити осигуран једино ако државе буду обавезне да се повинују одлукама оних заједничких тела којима је поверено чување општег интереса међународне заједнице. То је тзв. универзалистичка теза. Насупрот томе стоји друга теза, да су државе суверене и да њих обавезују само она правна правила међународних организација које саме буду прихватиле. Отуда не постоји априорна обавезност правних правила међународних организација за државе чланице тих организација. Док већина правника теоретичара је наклонена да брани универзалистичку тезу, дотле су државе љубоморно склоне да бране тезу засновану на њиховој суверености, правдајући то аргументом да су специјализоване институције као међународне организације само огранци Уједињених нација, да оне не могу имати неки суперетатистички карактер и да се не могу заклањати било за какве правне конструкције које одбацују као основну базу правило о добровољности потчињавања међународним нормама.

Што се тиче јавног мњења оно се све више приближује универзалистичкој тези. Државе кад су у невољи политички бране ауторитет међународних организација и позивају се на њих као на заштитнике међународног поретка и реформаторе, браниоце прогреса у међународним односима. Зато предлажу Генералној скупштини ОУН и генералним конференцијама специјализованих институција разне резолуције тражећи да се развија међународни дух солидарности и предвиђају и развијају правне норме, које стварају стално нове прописе и предвиђају нове обавезе за државе. Државе које нису задовољне што друге

државе чланице не поштују те резолуције и прописе захтевају не само политичку, него и правну одговорност за њихову повреду. Отуда је сигурно да, кад им то треба, државе покушавају да се створи надржавно међународно позитивно право обавезно за све чланице међународне заједнице и пропагирају идеју о вишем ступњу међународног права чији су извор ауторитет ОУН и међународних организација. Али практично за сада још нисмо дошли до степена пуне обавезности прописа које издају међународне организације, уколико се државе чланице изречно, у виду међународних уговора, не обавезу на њихово поштовање. Ипак треба подвући да то може бити и посредним путем уговорног обавезивања прихватањем основног текста организације, којим се она овлашћује на доношење међународних правних норми, што у пракси постаје све чешће. Осим тога, да би се то постигло мора се створити и општа клима поштовања међународних норми. Та се клима лагано поново ствара, иако је остало много скептицизма из периода хладног рата. Значи, да би се дошло до позитивног, надржавног међународног права обавезног по све државе потребна је и политичка атмосфера, за коју још не можемо рећи да је остварена. Не ради се овде о тзв. свести држава да поштују међународне обавезе, него о политичкој одлучности стварања универзалног духа код држава да су спремне да се подвргну дисциплини поштовања надржавног међународног права. Другим речима, да се створи опште расположење међународне заједнице да примора државе код којих не постоји таква дисциплина да се држе међународноправних начела и прописа које доноси међународне организације, независно од изречних добровољних прихватања тих обавеза путем склапања међународних споразума. Потребно је признати међународним организацијама право стварања правних норми.

Колика је разлика између идеје о прихватању обавезних надржавних правних норми међународног права и политичког усвајања извесних начела са правном тенденцијом од стране међународних организација, данас се може јасно показати на примеру односа међународне заједнице према пракси и установи апартхеида. Данас тако рећи све државе ту установу сматрају противном јавном поретку међународне заједнице. Доносе се резолуције, осуде, упозорења, па чак се дају и ауторитативна тумачења да је та установа противна духу Повеље УН. Усвојена је и резолуција од стране надлежне комисије ОУН да се примењивање ове установе прогласи међународним злочином. Било је акција да се та пракса огласи и као појава која у себи садржи опасност по светски мир и захтева примену принудних мера из Повеље везаних за случајеве претње или нарушења мира, али владе које бране и примењују ову установу упорно остају при својој пракси. На данашњем степену развоја међународне заједнице није се дошло до организованих правних санкција непосредно уперених против тих влада. То најбоље показује да су једно политичка схватања држава чланица међународних организација, а друго обавезне надржавне правне норме међународног права, које међународна заједница може применити у таквом случају.

Ипак, јавља се један нови покрет који покушава да у међународну заједницу унесе санкције противу држава чланица које својом упорношћу изазивају међународну заједницу практикујући оно што политички осуђују скоро све државе. Данашње међународно право, па и Статут Међународног суда правде признају као извор позитивног међународног права међународни обичај као доказ о постојању генералне праксе (међу државама) и признају му правни карактер. Уз то се додаје да је непосредни извор права и у појму општих правних начела које признају цивилизоване нације. Велики број правника, па и организација држава, сматрају да у више махова потврђена решења о појединим правним установама стварају међународни обичај и оличавају генерална начела правног карактера. Иако није потребно да поједине државе чланице међународне заједнице и изречно и добровољно прихвате та решења и принципе као правне уговорним путем. Та идеја се све више брани у правној теорији и њени одједи се све више чују на трибинама разних органа међународних организација, у првом реду Организације уједињених нација. Каптирањем идеја из тих одлука и принципа ствара се обавезни по државе правни извор и сигурно је да би Међународни суд правде схватио да тај извор права обавезује и оне државе чланице међународне заједнице које га нису изречно прихватиле уговорним путем. Идемо и даље. У теорији се сматра да би позивање на аргуменат да поједине државе не прихватају та решења и те принципе представљало не ослобођење таквих држава од дужности поштовања таквих извора међународног позитивног права, него би такво држање само по себи представљало очигледно нарушавање правног поретка међународне заједнице. Оно би било, само по себи, овлашћење Међународног суда правде да о томе суди као о повреди одређеног правила међународног права констатујући да је то повреда међународних дужности (чл. 36, ст. 2 Статута Међународног суда правде).

У међународном јавном мњењу, политичкој пракси међународне заједнице и правним схватањима највећег броја модерних правника, писаца и стваралаца међународног јавног права, горње схватање о претварању међународних одлука у правне обичаје све је јасније изражено. Њега брани највећи број ауторитативних светских правника и тражи да се државе које упућују своју праксу на штету таквих правних правила и правно осуде и да после пресуде Међународног суда правде дође до примене Повеље која Савету безбедности ставља у дужност да се брине о извршавању пресуда Међународног суда правде у смислу члана 94. Повеље. По тој изречној правној норми, која је обавезна за државе чланице, јер су оне ратификовале и прихватиле Повељу, Савет безбедности ако то сматра за потребно, може дати препоруке или одлучити које мере треба предузети да би се извршила судска одлука.

Али ипак, у данашњем систему међународног поретка заснованом на Повељи Организације уједињених нација ни тиме се много не добија. Главни редактори Повеље на оснивачкој скупштини у Сан Франциску учинили су неефикасним дејство Међународног суда правде. Одбачена је идеја о апсолутно обавезној надлежности овога суда. Напротив, прихваћена је и ту идеја о суверености држава и о добровољном прихватању надлежности Међународног суда правде од стране држава. Суд не може

судити државима које се не придржавају правила међународног јавног поретка, ако те државе не буду прихватиле његову надлежност изричитим актом своје суверене воље. Сво је нови ударац савршености позитивноправног система јавног права међународне заједнице оличене у Организацији уједињених нација. Држава доказује да она није обавезна да се држи правних правила Организације, а чак и да је на то обавезна, она не може бити изведена пред Међународни суд правде без свога пристанка. Сви покушаји после Конференције у Сан Франциску да се измени Повеља ОУН и Статут Суда увођењем клаузуле о обавезној јурисдикцији овога Суда пропали су на самом свом почетку. Неке од држава стално се позивају на принцип добровољности оличен у Повељи и Статуту и одбијају било какву дискусију о измени Повеље или Статута у овом правцу. И поред тога што највећи број светских правника и скоро сва тела састављена од најугледнијих међу њима бране и залажу се за обавезу држава да у сваком случају прихвате надлежност Међународног суда правде.

Правно ствар стоји овако. Али, у светском јавном мњењу највећи број држава сматра данашње стање обавезности међународног права незадовољавајућим по ред у међународној заједници. Сигурно да сваким даном све више сазрева идеја о обавезности прописа које издају међународне организације и све се више приближава нужности стварања ефикасног међународног судства које би гарантовало реалност правног поретка међународне заједнице. У овом погледу морају се унети потребне одредбе у Повељу УН, али пре свега и сам Међународни суд правде или неки други међународни судски орган морали би бити реформисани, ослобођени од политичке зависности у односу на државе из чијих средина потичу судије. Тако би могли да пруже бољу гаранцију да ће пресуде представљати што веће приближење општој људској правди и да тај Суд не понови свој неприхватљив поступак, као у случају спора о Југо-западној Африци, који је показао да ни Суд није био на висини када је требало расправљати о расној дискриминацији и масовној повреди људских права од стране расистичких држава. У том случају Суд се дисквалификовао, изгубио поверење великог броја држава и мислимо да он овакав какав је не може бити непристрасни судија и гарант правде у међународним односима. Нужно је да се изврши темељна ревизија његових овлашћења и његовог уређења. Сигурно је да ће требати врло много новог унети у правила о међународном правосудју да би се створио форум који ће уживати опште уважање нација. Све док се то не учини и поред идеалистичког настојања да се створи међународни суд универзалног карактера коме би државе обавезно морале да се потчињавају и без предходног пристанка да тај суд решава спорове између њих, не постоје ни правни ни психолошки услови да се то постигне.

Велики број идеолошких пацифиста, међу њима цитирамо нарочито лорда Расела (Russel), огроман број правника интернационалиста и низ организација и покрета пледирају за универзално међународно јавно право, обавезно за све државе, јер само оно може, уз ефикасност међународног правосудја, да осигура стваран правни поредак у међународној

заједници. Али, сва та настојања за сада су само идеалистичка тежња и далеко од стварности. Совјетски правници излазили су са тезом да социјалистичке државе не могу признати да им може обавезно судити у њиховим споровима један међународни суд чији су чланови правници који су одраз капиталистичке идеологије. Многи су се са тим слагали, други нису, али данас изгледа да неповерење у један такав суд не долази само из разлика класног схватања, него уопште услед разлика у идеолошком приступу које су у толико веће у колико се развијају нове институције у међународној заједници. Идеја о деколонизацији формално је добила своју пуну афирмацију на данашњем степену развоја међународне заједнице. Али остаци колонијалистичког схватања и праксе, нису примили као правни постулат принципе изложене у Декларацији УН о давању независности народима и земљама под колонијалном доминацијом (рез. 1514/XV/). У њиховом држању жив је још увек колонијалистички дух и отуда појаве неоколонијализма. Те државе користе сваку прилику да продуже експлоатацију и потчињавање слабијих држава. Из тога се и јавно трећи свет, покрет несврстаних држава, који има већину у свету и по своме броју и по броју својих становника, али ипак још увек је јака, нарочито економски, снага оних држава које не прихватају и не одобравају концепцију несврставања, већ и даље воде блокову политику. То стање продубило је јаз између богатих и економски најразвијенијих држава и оних које су сиромашне и тек на путу развоја. Утврђена је законитост да се тај јаз за сада све више продубљује, јер и даље постоји несразмерност између економског развоја богатих и развијених и, с друге стране, сиромашних и неразвијених. Ипак, има писаца, и политолога и правника, који тврде или утврђују да је противљење несврстанима приближило два антагонистичка војна блока Запад и Исток, који траже начине да нађу компромис за међусобно битисање, поред свих противречности њихових интереса у свету, али које својим споразумевањима, један као и други, негирају стварну равноправност великих и малих држава. То показује да међународно јавно право није постало заједничка свест чак ни оних држава које припадају кругу Организације уједињених нација. Без те међународне свести и са супротностима у битним интересима држава, нема ни јединства међународног права.

Као што смо изнели, нису једнака стремљења држава у њиховим концепцијама на положај нација и политичких формација у свету. Међутим, као што нема, у ствари, једнаког погледа на равноправност држава и нација и поред правила у Повељи УН и у низу декларација и правила о томе, и поред политичке акције у ОУН, слична је ситуација и у погледу положаја човекове личности у универзалном правном систему данашње међународне заједнице. Под окриљем Организације уједињених нација усвојена је у Паризу 1948. Општа декларација о правима човека. Она је прогласила на општи и врло прогресиван начин каква треба да буде правна ситуација људских бића. Речено је да је то минимум заштите човека и да се све државе тога треба да држе као светског стандарда. Међутим, одмах је у пракси прихваћено да одредбе ове декларације представљају правни идеал, а не обавезна правна правила. Истакнуто је да ће то моћи да буде тек ако државе између себе закључе и ратификују

уговорна правила о поштовању тих људских права. Почео је рад на трансформисању главних начела ове Опште декларације у уговорна правила међународног карактера који је трајао пуних деветнаест година. На основу тога рада усвојени су тзв. Пактови о људским правима (политичким и економско-социјалним). Ти Пактови су само бледа слика садржине Опште декларације. Осим тога, они не пружају санкције за повреду чак и оних права човека која су унета у текстове ових Пактова. Далеко је од тога да све државе у најскоријој будућности ратификују ове Пактове и преузму правну одговорност за њихово поштовање. У међувремену, сведоци смо у данашњој међународној заједници и најсуровијих и врло дискриминаторних начина поступања са становницима појединих држава. Државе су задржале своју стару концепцију да су оне господари овлашћени да одређују правни, социјални и економски положај људи на територији над којом оне имају суверену власт. У теорији признаје се појам права човека, придаје му се значај универзалног карактера, али у пракси међународна заједница још није дошла на степен који су Општа декларација и Пактови о правима човека поставили као идеал данашње људске заједнице у свету. И ту смо можда још даље и још изразитије далеко од јединства међународног позитивног права. Насупрот једнакости грађана и забрани сваке расне дискриминације, у данашњем свету постоји апартеид, расна дискриминација и у правном и у социјалном смислу, неједнакост награђивања радне снаге према раси и полу, као и низ других појава у супротности са идеалистичким појмом о праву човека. Стандардно међународно позитивно право и универзално право о положају личности је још увек далеко од реалности и остаје за сада само идеал коме ваља стремити.

Дали смо примере за две групе права. Приликом стварања Организације уједињених нација наглашавано је да треба створити нову организацију која ће бити моћна да свету гарантује међународни мир и безбедност. Критиковано је Друштво народа као партикуларно, које није обухватило цео свет и немоћно да осигура мир међу народима и државама. Одредбе Повеље УН пуне су прописа за чување и гарантовање међународног мира и безбедности. У њој је дато низ одредаба деклараторне природе о дужностима држава и задацима међународних организација да обезбеде миран и пријатељски однос између држава и народа. И овде наводимо као пример напоре Уједињених нација да поставе правила по којима ће државе имати да поступају да би се обезбедио тај постављени циљ. Цитирамо Декларацију о принципима међународног права о пријатељским односима и сарадњи држава у складу са Повељом УН (рез. 2625/XXV/). Кад је доношена ова Декларација, она је глорификована као афирмација начела мирољубиве активне коегзистенције између држава и зато је њено усвајање везано за јубилеј 25 година постојања Организације уједињених нација. Велики број правника био је одушевљен доношењем ове Декларације и кодификовањем правила о прија-

тељским односима и сарадњи у свету, што је проглашено за основна начела универзалног позитивног међународног права. Међутим, и та Декларација нема стриктни правни карактер. И она је остала на степену да буде идеал будућег међународног универзалног права. И овде износи се да и та Декларација треба да буде преображена у универзални извор међународног јавног права кроз једну или више конвенција које ће државе прихватити и ратификовати обавезујући се правно на поштовање тих принципа. Међутим, у пракси и даље су остали оружани сукоби и нарушење мира у свету, непоштовање и одрицање права народа на равноправност, самоопредељење и независност. И ту теорија и пракса иду у раскорак. Међународно јавно право далеко је од тога да може основано да принципе уписане у ову Декларацију већ сада прогласи за позитивна правна правила.

Иако се Повеља и главне декларације, које свечано доноси Генерална скупштина Уједињених нација, сматрају неком врстом уставних закона међународне заједнице, они нису у потпуности правни извори у међународном праву, изузев Повеље која има уговорни карактер. Међутим, према једном споразуму између великих сила, тј. сталних чланова Савета безбедности, постигнутог за време рада Оснивачке скупштине ОУН у Сан Франциску 1945., и Повеља може бити извор позитивног међународног права само по слову својих одредаба, а не и по њиховом духу и општим идејама садржаним у њима. Ово показује да модерно међународно право нема солидну правну основу.

У погледу достигнутог степена развоја савременог међународног права стање је незадовољавајуће и њиме се не смемо одушевљавати. Али то не значи да треба абдицирати у борби да се оно поправи. Дужност је свих мисаоних људи, који учествују у међународном животу, да наставе акцију на стварању солидног међународног позитивног права и подигну правну сигурност у међународној заједници, обезбеђујући истовремено њену стварну демократизацију. Таковом акцијом треба да се створе услови за постепено уклањање фактичке неједнакости и неправноправности, сурових неправди и опште несигурности у односима држава и народа у садањем међународном друштву. То је посао који ће још низ генерација морати да развијају и сматрају својом примордијалном дужношћу. То се мора постизати акцијом и на међународном плану и у оквиру свих држава које чине међународну заједницу. Уверени смо да ће се он моћи да заврши са успехом тек када се у самим тим државама укину социјалне разлике и достигне степен социјалистичке солидарности, јер и међународно право није ништа друго него одраз друштвене свести маса које живе у модерном општечовечанском друштву.

На путу смо да остваримо опште међународно право универзалног карактера, али разлика у интересима и погледима посебних друштвених средина још увек је препрека да се то реализује. Зато још нема и дуго још неће бити универзалног међународног права, које је признати, али за сада неостварени идеал културних људи и цивилизованих нација.

БИБЛИОГРАФИЈА*

1. *M. Bartoš*, Legal Force of the United Nations Charter, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1/1958.
2. *M. Barišoni*, Право Уједињених нација, *Анали Правног факултета у Београду*, 1/1953.
3. *M. Barišoni*, Одлике нових тенденција у међународном праву, материјали са саветовања „Нове тенденције у развоју међународног права“, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 1961.
4. *Ch. Cadoux*, La supériorité du droit des Nations Unies sur le droit des Etats membres. *Revue générale du Droit international public*, 1959.
5. *L. Goodrich, E. Hambro, A. Simons*, Charter of the United Nations, 3. edition, New York, 1969.
6. *R. N. Gardner*, Vers un ordre international, Paris, 1965 (prevod sa engleskog dela In Pursuit of World Order).
7. *H. Kelsen*, The Law of the United Nations, London, 1950.
8. *G. I. Tunkin*, The Legal Nature of the United Nations, *Recueil des cours de l'Académie de Droit international de La Haye*, t. 94, La Haye, 1958.
9. *C. Parry*, The Sources and Evidences of International Law, Manchester University Press, 1965.
10. *I. Detter*, Law Making by International Organizations, Stockholm, 1965.
11. *E. Yemin*, Legislative Powers in the United Nations and Specialized Agencies, Leyden, 1969.
12. *J. Castaneda*, Valeur juridique des résolutions des Nations Unies, *Recueil des cours de l'Académie de Droit international de La Haye*, t. 129, La Haye, 1970.
13. *M. Sørensen* и група аутора, Manual of Public International Law, London—New York, 1967.
14. *Ф. Ј. Кожевников* и група аутора, Курс международного права (т. I—VI), Москва, 1967.

Milan Bartoš

LE DROIT INTERNATIONAL PUBLIC OBLIGATOIRE ET UNIVERSEL

R É S U M É

A l'Assemblée constitutive de l'Organisation des Nations Unies à San Francisco en 1945 la thèse d'un droit international provenant de l'organisation mondiale et liant par ce fait même les Etats membres, en tant qu'un droit „superétatique“, ne fut pas acceptée. Au contraire, ce fut la thèse d'un droit international découlant des traités internationaux et

* Обухвата само главна дела коришћена приликом писања овог рада.

accepté expressément par les Etats souverains qui avait été admise comme expression de la volonté contractuelle des Etats et, donc, valable comme source des obligations juridiques.

Donc, dans l'étape actuelle du développement du droit international les déclarations et les résolutions de l'Assemblée générale des Nations Unies ne représentent pas la source directe et parfaite de ce droit et ne lient pas juridiquement les Etats. Il faut cependant s'attendre que dans un avenir plus ou moins éloigné les décisions de l'Assemblée générale des Nations Unies se transforment dans des sources de droit liant directement les Etats membres et ayant, par conséquences, une force juridique obligatoire.

ЗБИГЊЕВ ГОЛОМБ

Сйрански член ЗБИГЊЕВ ГОЛОМБ

Роден е во Нови Тарі, Полска, во 1923 година. Дипломирал на Вроцлавскиот универзитет во Вроцлав. Докторирал на Јагелонскиот универзитет во Краков во 1958 година. Од 1961 година е редовен професор на Чикашкиот универзитет.

За сйрански член на МАНУ е избран во 1972 година.

Објавил бројни трудови посветени на различни прашања од областа на славистиката, а одделно за македонскиот јазик со особен оглед на балканскиот контекст.

ЗНАЧЕЊЕТО НА МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК ЗА БАЛКАНИСТИЧКИТЕ СТУДИИ

Ова предавање се однесува на улогата на македонскиот јазик во таканаречената „балканска лингвистичка лига“. Но, бидејќи во тоа подрачје се можни некои недоразбирања, веднаш во почетокот треба да ги прецизирам основните поими што ќе ги употребувам во моите разгледувања.

Мислам дека за едно поточно разбирање на односите меѓу различните јазици многу корисни, стварно неопходни, се поимите: супстанција и форма, сфатени тука во Аристотеловата смисла. Под поимот „супстанција“ во јазикот го разбираам целиот лексички инвентар, вклучувајќи ги тука не само независните лексички морфемии, зборовите, но и сите останати зборообразувачки и граматички морфемии (на пр. *-ач*, *-ови*, *-еше* итн.) изразени со помошта на определени фонемии. Под поимот „форма“ во јазикот го разбираам системот на граматички категории и структурните шеми со чија помош тие категории се изразуваат или конструираат во даден јазик. Особено важни се тука синтактичките шеми врз основа на кои се градат фрази и реченици. Значи, граматиката на даден јазик сфатена поапстрактно може да се смета како негова форма.

Разликувањето на тие два аспекта на секој јазик е битно за споредбата на јазиците. Имено, можеме да ја споредуваме само лингвистичката супстанција и тогаш на крајот на краиштата, по патот на законити фонолошки соодветства меѓу морфемите на споредуваните јазици, доаѓаме од утврдувањето на нивното заедничко потекло (лингвистичка фамилија), или, баш обратно, можеме да ја споредуваме само лингвистичката форма и тогаш на крајот на краиштата, по патот на идентични системи на граматичките категории или идентични граматички шеми што се јавуваат во споредуваните јазици, доаѓаме до утврдувањето на нивниот заеднички тип. Поимот на лингвистички тип е историски и служи само за една структурална класификација на јазиците на светот.

Но има случаи кога можеме да констатираме конкретни историско-географски и социјално-културни причини за типолошките сличности или идентичности меѓу споредуваните јазици кои не се директно генетички свзрани, значи, чија супстанција потекнува од различни историски извори-прајазици.

Општо е познато дека меѓу македонскиот, бугарскиот, шонските говори на српскиот, романскиот, вклучувајќи ги тука влашките говори, албанскиот и новогрчкиот, постојат очигледно структурални идентич-

ности и во системот на граматичките категории и во структуралните шеми, значи, во лингвистичката форма на тие јазици. Оваа појава е основа за поимот на таканаречената „балканска лингвистичка лига“. Бидејќи списокот на т.н. „балканизми“ се наведувал веќе во многу работи, нема да го повторам тука. Поедини балканизми ќе се споменат во текот на предавањето.

Ако го разгледуваме македонскиот јазик во рамките на балканската лингвистичка лига, се налага еден заклучок: тој може да се определи како еден јазик со словенска лексичка супстанција, но со балканско-романска граматичка форма. И тука се јавува основното прашање: какви биле историските причини што ги овозможиле или условиле тие длабоки типолошки разлики што ги набљудуваме сега меѓу старословенскиот (старомакедонскиот) и денешниот македонски?

Пред да преминеме кон еден обид да дадеме одговор на ова прашање — треба да потцртаме еден факт особено важен тука: имено македонскиот јазик (како впрочем и бугарскиот) е историски засведочен почнувајќи од крајот на десеттиот век (старословенските текстови), а ако се работи за јазичната состојба изразена во тие текстови стварно од втората половина на деветтиот век. Значи, преку цел милениум можеме да го следиме развитокот на македонскиот јазик врз основа на текстови иако не сите го изразуваат стварниот разговорен јазик врз којшто е заснован современиот литературен јазик. Овој факт, како што рековме, има голема важност за прашањето за историските причини на типолошките промени во македонскиот јазик, ако ги разгледуваме во рамките на балканската лингвистичка лига.

Имено, познато е дека меѓу балканските јазици само грчкиот, бугарскиот и македонскиот можат да се пофалат со текстови засведочени во текот на целата нивна историја. Романскиот и албанскиот имаат текстови почнувајќи допрва од XVI век. На тој начин ние сме во состојба да ги следиме типолошките промени во македонскиот поточно одошто во тие два балкански јазика ако воопшто имало основни, битни типолошки промени во албанскиот и романскиот во последните десет века. Во врска со тоа македонскиот јазик разгледуван историски ни предлага една лабораторија за разбирањето на механизмот што ја формирал балканската лингвистичка лига. И тука треба да се нагласи дека баш македонскиот јазик, односно неговите историски текстови, имаат за нас поголемо значење во тој поглед одошто бугарскиот, бидејќи степенот на балканизација е во него повисок (да го спомнам само задолжителното удвојување на определен синтактички објект и целата нова система на перфектот со помошниот глагол *имам*).

Прашањето за историските причини на типолошките промени во македонскиот, бугарскиот и шолските говори на српскиот јазик има доста долга историја и сè уште трае една дискусија. Се работи, според нашите уводни белешки, за причините што довеле до замената на првобитната „словенска“ синтетична граматичка форма на јазикот со „несловенската“ аналитична форма при зачувувањето на првобитната словенска лексичка супстанција во него. Очигледно е дека таа нова граматичка форма на македонскиот јазик не може да се објасни како резултат на еден

независен внатрешен развoтoк, бидејќи би требало да оперираме со една магична формула „*deus ex machina*“. Како единствена можност останува влијанието од страна на другите балкански јазици со коишто македонскиот јазик (делумно бугарскиот и шопските говори) имал поблизок допир на Балканскиот Полуостров и во коишто т. н. балкански црти се една стара и оригинална појава. Значи, се работи за таканаречениот „супстрат“.

Но поимот на супстратот често се сфаќал неточно, повеќе во етничка одошто во чисто лингвистичка смисла. Поради тоа сметам за потребно да го определам така како што јас го разбираам.

Лингвистичкото разбирање на поимот „супстрат“ бара прво еден друг поим: „билингвизам“ (двојазичност). Во свеста или полусвеста за секој билингвален зборуваач постои еден определен однос меѓу двата јазички системи што ги употребува тој во секојдневниот живот: обично еден од јазиците (А) граматички доминира над другиот (Б) во смисла дека неговата форма, неговите структурални шеми се применуваат во тој друг јазик (Б); тоа што останува од тој друг јазик (Б) е неговата лексичка супстанција. Шематски тоа може да се претстави вака:

Аф Бс

Супстрат го викам оној јазички систем чија граматичка форма преовладува во случај на билингвизам.

Изгледа дека обично како супстрат дејствува јазикот што сме го научиле како прв, мајчин, во интимни фамилијарни односи, иако не е исклучено дека во животот на билингвални зборуваачи односите меѓу јазикот супстрат и јазикот суперстрат можат да се менуваат зависно од социјалната улога на даден јазик. Тоа може да доведува до едно постепено изедначување меѓу граматичките форми на двата јазика сврзани преку билингвизмот. Како еден идеален резултат добиваме јазици со идентична граматичка форма а само со различна лексичка супстанција. Тоа е, изгледа, во голема мера ситуацијата во денешните балкански јазици, особено во македонскиот и влашкиот.

Сега да запрашаме: кој билингвизам е одговорен за типолошките промени во македонскиот јазик, за неговата „несловенска“ граматичка форма? Прашањето се однесува на тој јазик или таа јазичко-етничка група на староседелци со којашто македонските Словени стапиле во потесни општествени односи по нивното доаѓање и населување на Балканот. Се покажува дека тоа биле балканските Романи чии потомци се денешните Власи.

Нема тука да навлегувам во историски детали. Достаточно е да ја погледаме етнографската карта на денешниот Балкански Полуостров за да забележиме дека влашкото население е концентрирано во југозападна Македонија и соседните територии на Албанија и Грција. Таквата географска распределба на влашкиот елемент плус историските податоци за латинизацијата на античка северна Македонија ја прават

мошне веројатна хипотезата дека инвазијата на Словените во Македонија го отфрлила едниот дел на предците на Власите на југ, асимилирајќи го останатиот дел. Се разбира, асимилацијата траела подолго време и се вршела на едно ниво на селски живот, меѓу земјоделскиот словенски елемент и, изгледа, главно сточарскиот влашки елемент. Тие социо-културни прилики објаснуваат зошто бројот на влашките лексички заемки е релативно мал во македонскиот јазик. Сепак славирањето на првобитниот влашки елемент (правлашки или балканско-романски) поминувало преку стадиумот на романско-словенски билингвизам. Во тој билингвизам балканско-романскиот јазик играл улога на супстрат, значи, балканско-романската граматичка форма се употребувала како модел пополнуван со словенската лексичка супстанција. Типолошки нови граматички шеми се воведуваа во македонските говори од страна на славираните Власи. Се разбира дека во условите кога не постоеле ниту школи, ниту јаки културни центри со една традиционална норма на разговорен супердијалект итн. — појавите на разговорната реч се ширеле слободно, се имитирале и така постепено македонските говори сè повеќе се балканизирале во смисла пред сè на една балканска романизација.

Стигнувајќи до крајот на овие општи размислувања за улогата на македонскиот јазик во балканистиката, сакам уште еднаш да ги потцртаам следните точки

а) македонскиот јазик, благодареејќи на историските документи засведочени во текот на илјада години, ни предлага една одлична прилика да ги набљудуваме неговите типолошки промени

б) тие промени се состојат во губењето на првобитната „словенска“ граматичка форма при зачувувањето на словенската лексичка супстанција

в) новата граматичка форма на македонскиот во своите најбитни белези има балканско-романски карактер

г) историскиот извор на таа балканско-романска форма на македонскиот јазик е јазикот на балканско-романските староседелци чии потомци се денешните Власи

д) неопходен услов за трансмисијата на балканско-романската граматичка форма од „Правласите“ во македонскиот јазик е романско-словенскиот билингвизам во којшто балканско-романскиот јазик играл улога на супстрат.

Сите тие фактори — во некоја мера хипотетични — ни објавуваат еден механизам на создавање на балканска лингвистичка лига, или барем на нејзиното јадро — влашко-македонска лингвистичка лига. Во воска со тоа пред македонските лингвисти се поставува прашањето за посебни истражувања на структуралните идентичности или сличности меѓу македонскиот јазик и влашките говори сè уште употребувани во Македонија.

Zbigniew GOŁĄB

THE SIGNIFICANCE OF MACEDONIAN IN BALKAN LINGUISTICS

S U M M A R Y

The paper emphasizes the following points:

- a) The Macedonian language thanks to its historical documents attested to during the entire millennium gives us an excellent opportunity of observing the typological changes that have taken place in it.
- b) These typological changes can be presented as losing the primary Slavic grammatical form but preserving (maintaining) the Slavic lexical substance.
- c) The new grammatical form of Macedonian has in its essential features a Balkan-Romance character.
- d) The historical source of this Balkan-Romance grammatical form of Macedonian has been the language of Balkan-Romance aborigines whose descendents are the contemporary „Vlachs” (Arumanians).
- e) An indispensable condition for the transmission of Balkan-Romance grammatical form by the primary „Vlachs” into Macedonian has been the Romance-Slavic bilingualism in which the Balkan-Romance language played the role of a linguistic substratum.

All these factors, hypothetical to some extent, reveal to us the mechanism of the formation of the so-called „Balkan linguistic league” or at least of its core — the Arumanian-Macedonian linguistic league.

In this connection Macedonian linguists should pay special attention to the research of structural identities or similarities between the Macedonian language and the Arumanian dialects still spoken in Macedonia.

XAHC EM

Дойисен член ХАНС ЕМ

Роден е во Марибор во 1898 година. Дипломирал на шумарскиот оддел на Високата земјоделска школа во Виена во 1924 година. Пензиониран е во 1968 година како редовен професор на Земјоделско-шумарскиот факултет во Скопје.

Во 1972 година е избран за дојисен член на МАНУ.

Автор е на голем број трудови во областа на дендрологијата, дендрографијата и фитиоценологијата.

ЗА НЕКОИ ОСОБЕНОСТИ НА РАСТИТЕЛНОСТА И ДЕНДРОФЛОРАТА НА МАКЕДОНИЈА

За особеностите на растителноста на Македонија е значајна пред сè географската положба, местото на Македонија во југоисточно-европскиот простор. Овде вегетацијата имала услови за континуиран, иако многу променлив развој од горниот терцијар сè до денес. Околноста што Македонија е отворена за климатски влијанија од соседниот Медитеран се одразува, навистина просторно ограничено, врз зонацијата на нејзината растителност. Но вертикалната развиеност на релјефот условува особено впечатливо расчленување на вегетацијата на височински региони и овие на височински појаси, зависно од сè посиленото влијание на височинската компонента на климата напоредно со покачувањето. Речните кањони и рабовите на котлините најчесто овде имаат својство на своєвидни засолништа, на рефугијални станишта за реликтната флора, за реликтни растителни заедници, а мошне сложениот состав на карпите што ги изградуваат планините се уште една од причините за богатството на флората, за разновиден состав на растителната покривка на Македонија.

Има основа за претпоставката дека шумата како растителна формација го покривала без малку сето пространство на Македонија со исклучок на највисоките планински предели, над 2 000, на места и над 2 200 m н.м. и со само локални исклучоци по низините. Денешната состојба, пак, многу се разликува од исконската. Денешната шумска вегетација го носи печатот на, најчесто негативното, влијание на човекот врз неа за последните 2—3 000 години.

Хоризонтални расчленувања — зонација на растителноста

Територијата на Македонија лежи, според местото што го зазема на Балканскиот Полуостров, во подрачјето на внатребалканската климатонална вегетација, претставена со шумата на дабот плоскач — сојуз *Quercion farnetto*, во услови на климата со топлоконтинентален белег. Во ова пространство, меѓутоа, навлегува потермофилна и со медитерански видови богата растителност, главно по теките на Вардар и Струмица од Егејскиот и по текот на Дрим од Јадранскиот медитеран. Таа му припаѓа на субмедитеранскиот вегетационски сојуз на дабови придружени од црниот и белниот габар — *Ostrya-Carpinion orientalis*. Ваквата

вегетација се појавува, меѓутоа, и надвор од местата со непосредни влијанија на медитеранската клима, имено по рефугијални станишта, а освен тоа и во зависност од оние видови карпи, варовници, доломит, серпентин и др. што ѝ годат на потермофилната растителност.

*Вертикална расчлененост на вегетацијата.
Височински региони и појаси*

По сите македонски планини е развиен регионот на претежно листокапни дабови шуми, а освен по најниските, над него регионот на буката. По највисоките планини е застапена листокапна и четинарска вегетација на субалпскиот и претежно тревна на алпскиот регион.

1 *Quercus coccifera* L. Прнар, Долно Повардарје.
(Kermeseiche, Unteres Vardartal)

Во зоната на субмедитеранската растителност регионот на дабови шуми е расчленет на неколку височински појаси, така што при најмногу изразеното влијание на медитеранската клима се појавува, главно, трајно зелена вегетација на прнарот — *Quercus coccifera* и грипата — *Phillyrea media*, т. н. псевдомакија, а напоредно и над неа претежно листокапна субмедитеранска вегетација. Обете овие заедници му припаѓаат на сојузот *Ostryo-Carpinion orientalis*. Повисоките вегетациски појаси се од сојузот *Quercion farnetto*, имено појасот на плоскачеви шуми, а над него оној на горунови шуми. Во зоната на топлоконтиненталното подрачје, кое

завзем значително поголем дел од територијата на Македонија, заедници на дабот плоскач и церот доаѓаат како најдолниот појас, а повисокиот е и овде горунова шума. Само на места дабовиот регион завршува со церов појас. Во обете зони во буковиот регион се издвојува подолен појас, подгорска и погорен, горска букова шума. Во последнава често е присутна елата. Од субалписката шумска вегетација останало уште малку, нејзиното растиште сега го заземаат субалписки планински пасишта како секундарна појава по уништување на шумата. Сепак, од зачуваните остатоци субалписка шума може да се заклучи на пр. за поранешната широка распространетост на субалписката букова шума, а исто така и на ендемичниот бор-молика — *Pinus peuce* зачуван со голем дел на планината Пелистер, а помалку зачуван по планината Нице. Во субалпискиот регион на Шар Планина, меѓутоа, од Кораб сè до Љуботен се сретнуваат три типа субалписка шумска вегетација, имено субалписка букова, субалписка смрчева шума, како и мошне сложено градена заедница од смрча, молика, муника и бел бор. Само последните траги на некогашен субалписки шумски појас на борот муника — *Pinus heldreichii*, балканскиот субендем, може да се забележи по планината Галичица. Во повисокиот појас на субалпискиот регион, над субалписката шума, формацијата на нискораслиот планински бор кривуљ — *Pinus mugo* е раширена по југоисточноевропските планини. На планинскиот масив Јакупица пространни ценози на овој вид бор се најјужните во овој дел на Полуостровот, по македонските страни на Шар Планина, меѓутоа, има само уште траги од некогашниот кривулев височински појас.

Не како самостоен височински појас во растителната покривка на Македонија треба да се сметаат четинарските шуми по подолените височински региони. Ова се однесува пред сè на приоборовите и белоборовите шуми, кои на места заземаат големи простори. Тие, имено, се најчесто секундарни појави, настанети со експанзија од примарните борови станишта во случај кога блиските терени останале без шумска покривка, на пр. по пожари или од друга причина. Вака се создава боров стадиум, на кој со времето пак отстапува пред нов развојен стадиум листопадна или смесена шума со учество на четинари (Марновски, Малешевски Планини и др.). На Пелистер моликата зазеде, а и сега зазема големи пространства големи напрудници, настанети по уништување на горската букова и буково-еловата шума.

Сосема особена појава четинарска шумска вегетација се фојниците, светли заедници на дрвовидни смреки „фон“ *Juniperus excelsa*, *J. foetidissima*, источномедитеранско-предисазиски вегетациски тип. Ваквите заедници се сретнуваат по Долното Повардарје, па сè до Жеден меѓу Скопската и Полошката котлина, по кањонот на Црна Река, во Преспанско и др., само со *Juniperus foetidissima*, пак, во сливот на Црни Дрим.

Пространи самоникнати костеневы шуми се уште една од особеностите на шумската покривка на Македонија. Таквите се протегаат по страните на Шар Планина над Полог, по падинките на Беласица над Струмичкото Поле, а во помал обем и во други краишта, главно во дабовиот регион.

Од други посебности на дрвесната растителност на Македонија да споменеме во крајречната вегетација заедници од платан и орев, таквите од див костен со орев и евла, шиблјаци од вреш — видови *Tamarix*

2 *Juniperus exceda* М. В. Фоја, остров Голем Град, Преспанско Езеро.
(Baumwachholder, Insel Golem Grad im Prespasee)

и од чибуконца — *Myricaria germanica* по речни алувиуми, некои топонови заедници, врбјаци и мочуришни дрвни заедници. Наспроти овие, екстремно суви станишта ги населуваат дивоиот (триливиот) бадем, степскиот бадем „дива праска“ во посебни заедници, рујот-шмак и др. По речни теснини на Вардар, Пчиња и др. се протегаат шиблјаци од јоргован, жолт јасмин и зеленика или шимшир, често во својството на деградациски стадиум на шумата.

Уште една многу значајна црта во вегетацијата на Македонија е во тоа што на оваа територија се сретнуваат, крстосуваат границите на ареали на голем број видови растенија, меѓу нив и на доста дрвја и грмушки. Истражувањата на дендрофлората на Македонија давале веќе изобилен

материјал за запознавање на дендрохоролошките односи, за распространетоста на дрвните видови по оваа територија во однос кон општите нивни ареали. Од релативно малата површина на Македонија се добиени податоци кои се мошне интересни за дендрохоролошки проблеми за пошироки просторства. Според Н. Кошанин (1927) „овде претежниот број средноевропски видови ја имаат својата јужна, а јужните видови својата северна граница“. Во истава смисла Ф. Маркграф (1927) зборува за соседна Средна Албанија: „Таа е крај во кој се сменуваат флорни подрачја, каде што се натрупуваат ареалните граници на видови и растителни формации“ и натаму „Во границите на Албанија исчезнува во правец кон југ средноевропската вегетација, а ја заменува средоземноморската. Овде западномедитеранската флора ја има границата на своето протегање кон исток, додека предноазиската медитеранска флора ги испраќа своите претстражи токму уште до оваа земја“.

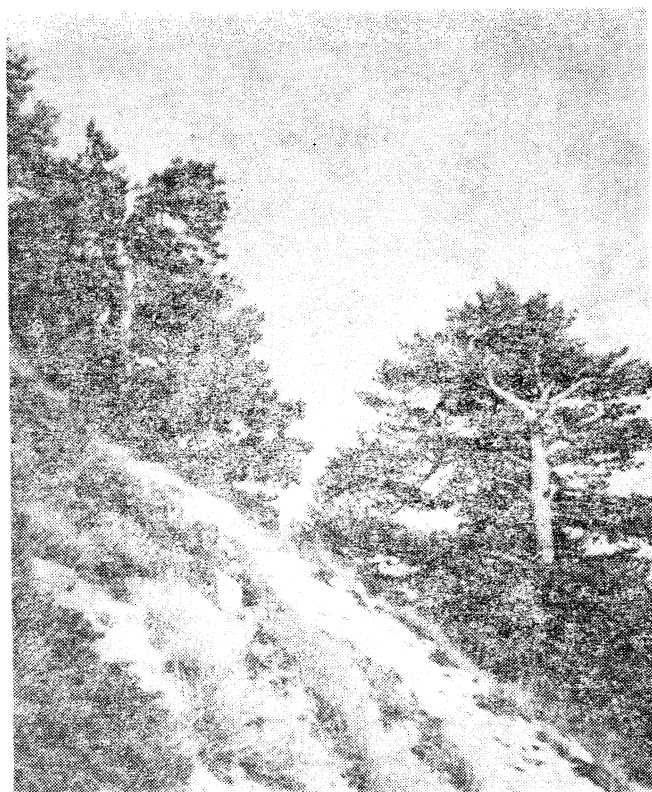
Планините на Македонија имале извесен свој удел и во формирањето на денешните ареали на низа видови растенија со значителното свое издигање во височина, а посебно и со правците на протегање. На север, сртовите источно од Кераб, Рудра и шарскиот венец претставуваат маркантна фитогеографска граница. Низа видови со северни ареали не ја преминуваат оваа силна планинска бариера кон југ или се задржуваат конечно во нејзините пазуви. Исто така, на повеќето видови со јужни, медитерански ареали таа како да им го попречи ширењето кон север, во внатрешноста на полуостровот. Речиси паралелно со овој планински бедем, на 150 km кон југ се протега другиот таков, имено планинската низа Пелистер — Баба, Наре — Кокув, Беласица. И на оваа планинска преграда завршуваат ареалите на некои северни видови како што и низа медитерански видови не ги преминуваат овие планини, ги нема по нашава територија. Во обата случаја, според тоа, планинските бариери со приближно напореднички правец се покажуваат како фитогеографски граници со различна „пропустливост“ за растителни видови.

Друг е случајот каде што ареалните граници на низа видови се соопираат пред планински сртови со меридионален правец или коинцидираат со нив, на пр. планинската низа Дешат — Стогово — Петрина — Галичица. Ова се однесува на видови со источни, како и на такви со западни ареални граници во Македонија. Уште една значајна фитогеографска граница на оваа територија, исто така со меридионален правец, но не планинска, е (Моравско —) Вардарската потоплина, до едно блиско геолошко минато покриена со вода. Извесен број видови со своите источни ареални граници ги прекратиле своите ареали на оваа линија, некои веќе и западно од неа. На некои вакви случаи укажувал и Н. Кошанин (1926).

Во дендрофлората на Македонија со повеќе од 300 забележани таксонички една четвртина од тие се видови, чијшто општи ареали завршуваат на оваа територија. Најмногубројната е групата на термофилните, медитерански видови, кои овде ги достигнуаат северните односно континенталните ареални граници.* Видови од оваа група, кои се огра-

* Некои од тие ги има и на север од шарскиот венец, но таму каде што соединетиот и Бели Дрим ја спроведуваат јадранската медитеранска клима во Метохија (Кошанин 1925).

ничени само на појужните краишта на Македонија, пред сè се трајно-зелените, приарот — *Quercus coccifera* во пространи ценози на псевдома-кијата, преминувајќи кон север одвај Демир Капија, па „голиот човек“ — *Arbutus andrachne*, редок кај нас, кој доаѓа пренат во Гевгелиско и во кањонот на Црна. Натаму грината — *Phillyrea media*, кон север сретну-вана уште во Раец и Таорската теснина и теснината на Пчиња. Овде завршува и ареалот на дивниот бадем — *Amygdalus webbii*. До Скопско, на Водно, зафаќа кон север ареалот на ружот — *Rhus coriaria*. Сморешот — *Pistacia terebinthus* се наоѓа уште подалеку во внатрешноста и на север, сè до подгоријата на Шара над р. Лепенец и по подгориите на Црна Гора на северозапад од Куманово. Сè на сè оваа група има околу 40 видови дрвја и грмушки, претежно со омнимедитерански, нешто

3 *Pinus silvestris* L. Бел брв во субалпскиот регион, Коџув Планина.
(Reifbire in der Voralpenregion, Kožuf-Gebirge)

помалку со источномедитерански ареали кои се протегаат и по Мала и Предна Азија. Нивната вертикална распространетост кај нас е ограничена на ридскиот и подгорскиот височински појас.

Следната по бројност е групата чиншто јужни ареални граници минуваат по територијата на Македонија. Од околу 25 видови во мнозин-

ството се оние со големи ареали, видови европски, евросибирски, аркто-алпски, циркумбореални, од коишто има само мали број исклучоци. Некои од овие видови одвај навлегуваат во Македонија, во нејзините северозападни краишта, во високото горје на Кораб, Шара, на пр. алпската врба — *Salix herbacea*, Линеовата „arbor minina“. Таму завршува и ареалот на смрчата — *Picea excelsa*, но таа изградува овде уште пространи шумски состоини. Борот кривуљ — *Pinus mugo* покрива големи површини по источните страни на масивот Јакупица над силикатни карпи, а по јужните врз варовник, мрамор. Но компактните ареали и на смрчата и на кривуљот завршуваат посеверно во Проклетие. Белниот бор — *Pinus silvestris* и брезата — *Betula pendula*, меѓутоа, се распространети подалеку кон југ, сè до масивот Нице—Кожув, брезата и до планината Беласица во Струмичко. Двата вида веќе ги нема во Грција, освен по самиот граничен срт на овие планини. Видовите од оваа група, со мали потреби за топлина, жители се на монтаниот и субалпскиот височински појас, *Salix herbacea* пак исклучиво на алпскиот регион. Исклучок прави во оваа група чибуконицата — *Myricaria germanica*, чиешто станиште е речен алувиум на мали височини, а најповеќе кон југ истурените нејзини наоѓалишта сè по долината на Црни Дрим—Радика и во Кичевско.

Следните две групи видови, оние со источните односно западните ареални граници во Македонија, се помалку обемни. Видовите чиешто источни ареални граници ја сечат оваа територија се со сразмерно мали општи ареали, кои се протегаат од Алпите, некои и од Аленинскиот Полуостров до западните краишта на Балканскиот Полуостров, некои и кон југ преку Грција до Мала Азија или подалеку кон исток. Тие се разликуваат и по пространството на нивните македонски ареали. *Prunus prostrata* — нискорасен вид преша и метликата — *Cytisanthus radiatus* се сретнуваат во Македонија единствено по планини во сливот на Црни Дрим, ги нема од планината Галичица на исток. Црвениот јавор — *Acer obtusatum* кон исток е распространет до Пелагонија и поречјето на Треска околу Полошката котлина, а македонскиот даб — *Quercus macedonica (trojana)* сè до Вардарската потолина, незначително и по нејзините источни рабови. Во оваа група влегува и планинската „дива слива“ *Prunus cocomilia* со источна ареална граница, слична како на црвениот јавор. Исклучок е *Malus florentina* чија ареална граница источно од вардарската депресија навлегува во сливовите на Брегалница и Струмица. Видовите од оваа група се разликуваат и по нивните височински амплитуди, од ридскиот до горскиот и субалпскиот височински појас.

Претставник на групата видови со западни ареални граници во Македонија е степскиот бадем „дива праска“ — *Amygdalus nana*. Балканскиот дел на неговиот голем, но раздробен ареал од Европа, западна Азија до Сибир е веќе на западната граница. Таа се протега од рабовите на Панонската низина по источните краишта на Србија до најсушното подрачје на Македонија меѓу Штип, Кавадарци и Куманово. Поназапад видов не се сретнува ни по Балканскиот Полуостров, ниту западно од него. И малата високопланинска грмушка *Bruckenthalia spiculifolia* од фамилијата на ериканеи, со карпатско-балканско-маловазиски ареал, во

правецот кој запад се сопира во италијанската низина, што во Македонија ги раздвојува егејското и јадранското сливно подрачје.

Свиe примери, кои се само избор од повеќе од 80 дрвни видови со ареални граници во Македонија, зборуваат доволно за тоа колку е интересно ова подрачје и во дендрохоролошки однос.

4. *Quercus macedonica* DC. Македонски даб крај Преспанско Езеро.
(Mazedonische Eiche am Prespasee)

За ареалните односи во македонската дендрофлора значајни се повеќето моменти. Овде ќе споменам само некои.

Тесни флористички (дендрофлористички) врски меѓу Балканскиот Полуостров, Мала и Предна Азија, а и Апенинскиот Полуостров се условени од поранешни копнени врски меѓу нив, посебно од онаа преку релативно доцна потонатото егејско копно.

Повеќето медитерански видови од денешната македонска дендрофлора го преживеале кварталниот период. Тоа било можно и при поладна по влажна клима без големи температурни колебања. И присуството на микротермни видови, бреза, бор, датира од преткварталниот период, па не е резултат од квартално доселување, туку со, повремено, поволни

услови за нивното ширење во кварталот. За сево ова зборуваат палео-флористичките наоди во Бугарија, Македонија.

Во постквартарната променлива клима и од неа условената ксеорофитизација на флората на Балканскиот Полуостров, веројатно и во Македонија се вселувале или ширеле низа сушноотпорни видови од медитеранската дендрофлора, а се дооформувале ареалите на нејзината дендрофлора. Почнува да се одразува врз растителноста присутноста на човекот, а имено во два посебни региона, низинско-ридскиот регион на постојаните населби и субалипскиот регион на планинското сточарство. За постквартарните хоролошки промени во дендрофлората, за климатските и сингенетските, а можеби најповеќе за антропогените, сведочат поленовите анализи од планински и низински наслојки во Македонија (Черњаевски 1933, 1935, 1943).

Ареалните граници може да се пред сѐ флорноисториски условени или пак климатско-еколошки, синеколошки, во овој случај како граници на можното виреење на видови во определени еколошки услови и меѓувидови односи во биоценозите. Примери за првиот случај се низа палеоендеми како *Pinus peuce*, *Quercus macedonica*, па *Acer obtusatum*. Другиот случај го претставуваат во Македонија веројатно *Quercus coccifera*, *Picea excelsa*. До колку е ареалната граница за некој вид воедно и еколошки условена за неговиот опстанок во склопот на постојната растителна покривка, на ова ќе може да се најде одговорот во одгледувањето надвор од денешниот негов природен ареал и при исклучување на постојните меѓувидови односи, што е можно во вештачки култури.

ЛИТЕРАТУРА

- Černjavski P. 1935: Pollenanalytische Untersuchungen in Balkangewässern. Verh. Internat. Ver. f. theor. u. angew. Limnologie, Bd VII.
- Черњаевски П. 1943: Прилог за познавање историје планинских шума на Јабланици. Охрид. зборн. 5. Пос. изд. С. К. А. Београд.
- Černjavski P. 1930: Ueber die Flora einiger Tuffablagerungen in Südserbien. Bull. Inst. Jard. Bot. Univers. Beograd, T. 1/3.
- Ем X. 1967: Преглед на дендрофлората на Македонија. Сој. друштв. инж. и техн. шум. и прер. дрв. Скопје.
- Ем X. 1970: Висински појаси во вегетацијата на високите планини на Македонија. Изв. Инст. алп.-динар. друштв. за вег. истраж., Т. 11. Innsbruck (репр.).
- Horvat I. 1962: Die Grenzen der mediterranen u. mitteleuropäischen Vegetation in SO-Europa. Ber. d. DBG, T. 75:96—114.
- Horvat I. 1963: Šumske zajednice Jugoslavije. Šum. encikl.: 560—590.
- Košanin N. 1925: Геолошки и географски моменти у развију флоре Јужне Србије. Зборник посвећен Ј. Цвијићу, Београд.
- Košanin N. 1927: Verbreitung einiger Baum-u. Straucharten in Südserbien. Magy. Bot. Lap. 25.
- Markgraf F. 1927: An den Grenzen des Mittelmeergebiets. Rep. Fedde, Bd. 45, Beih. Dahlem-Berlin.
- Markgraf F. 1932: Pflanzengeographie von Albanien. Bibl. Bot. 105.
- Панџић Н., Николућ В. 1956: Прилози за запознавање на плиоценската флора на Македонија. Трудови Геол. зав. на Македонија, св. 5, Скопје.
- Симојанов Н. 1950: Учебник по растителна географија. Софија.
- Вулф Е. В. 1944: Историческая география растений АН СССР, М.—Л.

UEBER EINIGE BESONDERHEITEN DER VEGETATION UND DENDROFLORA MAZEDONIENS

ZUSAMMENFASSUNG

Die Lage Mazedoniens im südosteuropäischen Raum, die örtlich beschränkt wirkenden Einflüsse mediterranen Klimas, eine sehr stark entwickelte Höhengliederung zusammen mit einer mehr oder weniger kontinuierlichen Vegetationsentwicklung vom oberen Tertiär bis auf unsere Tage sind die Faktoren, die zusammen mit dem seit Jahrtausenden, meist negativ wirkenden menschlichen Einfluss das heutige Vegetationsbild Mazedoniens bestimmen.

Dadurch bedingt ist die Gliederung der Vegetation nach Zonen in horizontalem und in Regionen bzw Höhengürtel in vertikalem Sinne. Innerhalb der Zone der Balkaneichenwälder (*Quercion farnetto*) gelegen, reicht auch zonale submediterrane Vegetation des Verbandes *Ostryo-Carpinion orientalis* weit in das Innere des Gebietes. Als solche folgt sie den heute wirkenden mediterranen Klimaeinflüssen aus dem ägäischen und adriatischen Raum, Flusstälern und niedrigeren Pässen folgend. Aber auch unabhängig davon nimmt submediterrane Pflanzendecke nicht geringe Flächen ein, wo sie sich infolge ihrem Gedeihen zusagender Gesteinsunterlage und Geländeformen, in Engtälern u.a. Refugienstandorten, erhalten konnte.

Sehr gut ausgeprägt ist, durch den vorherrschenden Gebirgscharakter bedingt, die vertikale Vegetationsgliederung. Auf die Eichenregion folgt auf allen höheren Gebirgen die Region der Buche, während den subalpinen Gürtel teils Laub-teils Nadelwald und vorwiegend sekundäre Gras- und Zwerstrauchvegetation bilden und die alpine Stufe, wo eine solche vorhanden ist, mit ihr eigener Grasvegetation bewachsen ist. In der Zone der submediterranen Vegetation gliedert sich die Eichenregion in einen vorwiegend immergrünen (Pseudomacchie) und einen vorherrschend sommergrünen Höhengürtel, die beide dem Ostryo-Carpinion-Verband angehören, auf die aufwärts ein Balkaneichen- und darüber meist ein Traubeneichengürtel des Verbandes *Quercion farnetto* folgen. In der innerbalkanischen *Quercion farnetto*-Zone bilden allein Zönosen dieses Verbandes zwei Höhengürtel, den der Balkan- und Zerreiche und darüber der Traubeneichengürtel.

In beiden Zonen ist die Buchenwaldregion meist in eine submontane und eine montane Höhenstufe gegliedert und in letzterer zum Teil auch die Tanne vertreten. Subalpine Waldvegetation, die zum grossen Teil in Weideland umgewandelt ist, wird von subalpinen Buchen-, Molika (*[Punis] peuce*)-, Munika (*P. heldreichii*)-Zönosen, von subalpinem Fichtenwald, sowie von Nadelmischwald der genannten Arten mit der Rotföhre gebildet. Im höheren subalpinen Gürtel sind von der Krummholzkiefer lokal grössere Bestände noch erhalten.

Ausgedehnte Nadelwaldbestände von Schwarz- und Rotföhre sowie lokal auch von Molikakiefer sind sekundären Ursprungs, durch Ausbreitung auf zeitweise entwaldete Flächen in der Buchen- und Eichenregion aus ihren begrenzten primären Standorten zu erklären.

Als Besonderheiten der Waldvegetation Mazedoniens seien noch erwähnt Baumwachholderbestände von *Juniperus excelsa*, *J. foetidissima*, ein ostmediterraneisch-vorderasiatischer Vegetationstyp, der auch an dem Aufbau der Pseudomacchie teilhat, ferner ausgedehnte Edelkastanienbestände, Zönosen der wilden Mandel (*Amygdalus webbii*), sowie eine ganze Reihe von Strauch-Zönosen des Šibljak-Typs, z. T. primären, häufiger sekundären Charakters. Es seien hier nur solche des Buchsbaums, Flieders, gelben Jasmins, der Zwergmandel, des Gerbersummachs erwähnt. Bemerkenswert sind ferner Myrikarienzönosen auf Flussschwemmland.

Noch ein besonders charakteristischer Zug der Vegetation Mazedoniens liegt darin, dass auf diesem Gebiet sich die Arealgrenzen vieler Pflanzenarten, worunter auch zahlreicher Baum- und Straucharten, begegnen, kreuzen. Beziehungen zwischen Arealgrenzen und der Richtung von Gebirgszügen und ehemals überfluteter Depression sind unverkennbar, wenn auch nicht allein entscheidend.

In der relativ reichen Dendroflora Mazedoniens erreichen hier etwa 80 Arten, d. i. ein Viertel der Gesamtzahl ihre Ausbreitungsgrenze. Die umfangreichste Gruppe wird von thermophilen, mediterranen Arten gebildet, die hier ihre Nord- bzw. Kontinentalgrenzen finden, wobei die einen nur noch wenig vom Süden in unser Gebiet hineinreichen (*Quercus cocci-fera*), während andere aber bis auf die Vorberge der Šar Planina und Crna Gora am Nordrand Mazedoniens vertreten sind. Nach Artenzahl an zweiter Stelle steht die Gruppe mit Südgrenzen der Areale in Mazedonien, mit Arten europäischer, eurasischer, arktalpiner und solchen zirkumborealer Verbreitung. Auch in dieser Gruppe erreichen einige Arten nur noch den Nordwesten Mazedoniens im Korab- und Šargebiet, z. B. Fichte, Zwergweide-*Salix herbacea*, während andere durch ganz Mazedonien bis auf die Gebirgskette Nidže-Kožuv an der Grenze mit Griechenland verbreitet sind, wie Rotföhre und Birke. Arten mit östlicher Arealgrenze in Mazedonien haben meist alpin-apenninisch-westbalkanische Areale und weiter durch Griechenland und Kleinasien. Arten dieser Gruppe sind in östlicher Richtung am weitesten bis zur Vardar-Depression verbreitet, z. B. *Quercus macedonica*, während *Erica carnea* ihre Ostgrenze schon unweit der albanisch-mazedonischen Grenze erreicht. Eine Ausnahme ist wohl *Malus florentina*, dessen Areal von der Apenninischen Halbinsel gegen Osten noch die Flussgebiete der Bregalnica und Strumica einschliesst. Die vierte Gruppe bilden schliesslich Arten mit westlichen Arealgrenzen in Mazedonien. Ihre Areale umfassen zum Teil den karpatisch-balkanisch-kleinasischen Raum, z. B. der Flieder mit westlicher Arealgrenze bis zum Ochrider Becken, oder die Bruckenthalia, ein Kleinstrauch, dessen westliche Ausbreitungsgrenze die meridionalen Gebirgszüge Stogovo—Galičica nicht überschreitet. Dagegen erreicht die Zwergmandel mit osteuropäisch-asiatischem Areal ihre Westgrenze im mittelmazedonischen Trockengebiet.

Für die Arealverhältnisse in der mazedonischen Dendroflora sind von besonderer Bedeutung die enge floristische Verbindung mit der Apenninischen Halbinsel, Klein- und Vorderasien, bedingt durch ehemalige Landverbindungen, besonders über das erst im Pliozän versunkene ägäische Festland, ferner der Umstand, dass hier zahlreiche mediterrane Arten die Eiszeiten überleben konnten, dazu ein in postquartären Klimaperioden ermöglichter Zuzug trockenresistenterer mediterraner Arten. Der gegenwärtige Verlauf mancher Arealgrenzen könnte wohl auch auf anthropogenen Einfluss zurückzuführen sein (unbeabsichtigte Ausrottung).

Von den hier aufgezeigten Arealgrenzen sind die einen vorwiegend das Resultat florensgeschichtlicher Ereignisse, z.B. von Paläoendemien wie *Pinus peuce*, *Quercus macedonica*, während andere, durch die heutigen Klimaverhältnisse bedingt zu sein scheinen, z. B. von *Quercus coccifera*.

БРАТКО КРЕФТ

Академик БРАТКО КРЕФТ

*Роден е во Марибор во 1905 година. Дипломирал на Филозофски-
ој факултет во Љубљана во 1929 година. Докторирал на истата
факултет во 1939 година. Бил редовен професор на Филозофскиот фа-
култет во Љубљана до пензионирањето.*

*Редовен член е на САЗУ и дојсен член на ЈАЗУ. За дојсен член
на МАНУ е избран во 1972 година.*

*Објавил голем број драми, романи, раскази, повели, рејорџажи и
патејиси, како и низа критики, есеи и студии.*

БРЕХТ И МАРКСИЗМОТ

Во годините по Втората светска војна во средиштето на светските театарски настани водечка улога имаат, пред сè, четворица драматичари: Бертолт Брехт, Жан Пол Сартр, Самуел Бекет, Ежен Јонеско. Секој од нив не го застапува само сопственото сфаќање на драмата, туку и сопствената идеја, дури би можело да се рече некаква сопствена идеологија и филозофија, односно сопствен поглед врз современиот свет, општеството, човекот, како и врз спротивностите меѓу нив и во нив. За Сартр, којшто како филозоф си има создадено сопствен систем на егзистенционалистичка филозофија во која се преплетуваат идеалистички и материјалистички компоненти, драмата и театарот претставуваат средство со нив, преку драматизирани примери на различни човекови борби, општествени и идејни спротивности на современиот совет, да ја докаже вистинитоста на своите филозофско-егзистенционалистички спознанија и тези. Затоа неговото драмско дело, во оваа смисла, претставува карактеристичен пример на драма базирана врз тези, бидејќи во неа тој целиот е ангажиран за својот егзистенционализам и за својот индивидуализам. Најкарактеристичен и врвен пример за Сартровата егзистенционалистичка драма е неговата обемна драма *Гаволои и добриот Бог*.

Бекет во своето најдобро дело *Го чекаме Гого* ја прикажа апсурдноста на декласираниот човек-клошар, неговата положба и неговата безизлезност, зашто, речиси целиот живот, во некакви определени општествени односи очекува да биде разрешен и ослободен од апсурдните положби; го очекува своето ослободување исправен пред сопствениот субјективен и објективен понор. Искрпен и на работ од бездната очекува да го спаси некој што хероите на неговата драма, Владимир и Естрагон, го нарекуваат Гого. Бекет никогаш не сакаше јасно да рече што симболизира тој Гого. Затоа за него постојат различни толкувања. Никој не може со сигурност да рече дали тој Гого, што го чекаат Владимир и Естрагон, претставува нов Човек (пишувано со голема буква) или, можеби, Господ-спасител. За Бекет е доволно скитниците и бродоломците Владимир и Естрагон да го чекаат. Никој не знае дали ќе го дочекаат. Меѓутоа, поверојатно е дека никогаш нема да го дочекаат, дека ќе го чекаат вечно, зашто не постои спас, туку постои само чекање и копнеж. Така Бекет, можеби и не сакајќи, навлезе во светот на некогашниот неоромантизам и симболизам, во светот на вечниот копнеж

кој за неоромантичарите е единствено утешение, како што во смисла на неоромантичарскиот симболизам на свој начин, меѓу другите, го има искажано веќе Иван Цанкар во својата поетска драма *Leïa Buga*.

Јонеско уште повеќе од Бекет навлезе во гротеска, а последните години прибегна и кон свирепост во театарската уметност. Во своето последно дело *Macbett*, што предизвикувачки го пишува со две *ü*, за и со тоа да направи разлика од Шекспировиот *Macbeth*, иако некои главни ликови како и доста настани има позајмено од него, во свирепоста на дејствието и ликовите оди речиси до крајности, бидејќи сака да го надмине својот досегашен театар на апсурдот, манифестирајќи го во театарот на свирепоста. Тоа значи дека драмско-театарската претстава на апсурдното и свирепото во животот сака да ја предаде заедно со бесмисленоста на секаква борба против општествените прилики, какви и да се, бидејќи според него тие се непроменливи. Во тоа е суштествена спротивност на Брехт. Но, не може да се каже дека покрај Јонеско, како и пред него, немаме примери на апсурдното и свирепото и кај некои други драматичари. За ова сведочат веќе првите дела на натурализираниот Француз од руско потекло Адамов, кој покасно го напушти тој правец, како и на Шпанецот Арабел, иако тој прави напори неговиот театар на апсурдот и свирепоста да стане и театар на револуционерен протест. Нивото на длабочината и квалитетот на драмското дело се определува и низ призмата на употребените изразни средства, ако драмскиот писател сака со своето дело да достигне траен уметнички и уметничко-етички ефект, кои и во револуционерната и протестната драматика и театар се исто толку важни и непогрешиви како во класичната.

Апсурдноста и свирепоста ги наоѓаме и во драмите на младиот Брехт. Сепак, разликата е веќе во тоа од какви идејни позиции поаѓа, во какви форми се изразува и до какви заклучоци доаѓа. За Јонеско и за сите приврзаници на истиот правен апсурдноста и свирепоста на човекот општество претставуваат нешто неменливо, нешто што е трајно и, така да се каже, само на себе наменето. Затоа поминуваат од апсурд во апсурд заради самиот апсурд. Јонеско не верува во позитивната промена на човекот и на општеството, зашто, според него, тие постојано се враќаат во иста положба. Тоа не е само песимизам, тоа е веќе потенциран песимизам-нихилизам, кој се крие и зад Камиевата „философија на Сизифовиот хуманизам“. Од спознанието на таа статичност и неразвојност се појави и антидрамата. Не постои дејствие во развој, туку само движење во круг (*circulus vitiosus*).

Иако во своите понови дела Јонеско е во изразот донекаде појасен, идејно останува на исти позиции, како што е тоа во *Келава иеачка*, *Насијавен час* или во *Силолови*. Драматуршката разлика е во тоа дека неговите антидрами во еден или два чина секогаш се подобри од неговите дела од повеќе чинови, во кои понекогаш веќе кон крајот на вториот чин недостасува драмската „акција“, која повеќе не може да се зголемува, зашто апсурдното и свирепото веќе е исцрпено во двата први чина. Така мошне брзо се преоѓа од експозициска „драматичност“ во анти-

драмска статичност. Затоа за него е карактеристично во едночипки или двочипки да ја предаде драмски и идејно својата тема, така што во нив е и најсилен. Останува меѓутоа отворено прашањето, дали воопшто е можно да се создаде антидрама како творба во повеќе од два чина? Магбет на Јонеско е презаситен со свирепи моменти во бројни сцени. Затоа не е веќе антидрама, туку некаква супердрама на апсурдни и свирепи судири и сплетки.

Нешто слично е и со Бекет. И неговата драма за недочеканиот Годо се исцрпува во два чина, бидејќи дејствието се движи, така да се каже, во тесен маѓепсан круг на тезата, што се обидува во драмска форма да ја прикаже и афирмира пред сè со дијалог (со конверзација). Едно од неговите последни „драмски дела“ е *Breath* (Здив, 1969), сосема без зборови и ликови и трае само неколку мигови. Така веќе Бекет е почетник на онаа антидрама што сака да ја презентира самиот Јонеско, бидејќи свесно ги запоставува сите свои претходници.¹ Јонеско признава дека само Генет е пред него, но само колку за должината на носот, како што самиот се изразил. Затоа, пак, го запоставува, на пример, Адамова, бидејќи тој тргнал во друг правец, додека Брехта го презира, го мрази и потполно негира. За Јонеско и за некои нему сродни писатели Брехт не е ништо друго освен обичен комунистичко-марксистички дидактичар или, во најдобар случај, спретен „агитпропски“ дилетант.

Под влијанието на некои такви пристрасни и секако неправедни критичари од десно во последниве години некаде (па и кај нас) се замагли и замати некогашното позитивно мислење за Брехт, коешто понекогаш било повеќе политичко одошто уметничко. Поради разните нови примери на повторните подлабоки интересирања за Брехтовото дело, како на Запад така и на Исток, постои можност да се зборува за почеток на некаква ренесанса на неговото дело, што по неговата смрт се ослободува од некогашните префрлувања дека премногу политички се гледа на неговото дело, било тоа да е негативно од десна или позитивно од лева страна. Некои расправи за неговото дело во последните две три години сведочат дека некои почнуваат, колку што е можно, од најсериозно литературно-

¹ Сепак тие „антидрами“, како многу нешта што во последниве децении се презентирале како нешто сосем ново, веќе пред педесет и повеќе години имале свои претходници. Дури и во операта кон крајот на дваесеттите години настанале таканаречените „петминутни опери“. Јан ван Меан (Холанѓанец) во 1921 г. во збирката *Die Silbergäule* (св. 83--84) го објави делото *Syden gen* (Weltgericht), трагедија на прагласовите A/E/I/O/U/ со забелешката: „Народите се ослободени! Тука е Првата драма на Пра-Уметноста, без реченици, без зборови, само примитивните изразни средства на движењето и вокалите A/E/I/O/U/ создаваат забрзано движење на оваа драма што еден млад поет ја фрли во светов. Сите првородени: вие Холанѓани, Кинези, Французи, Австријци, берлинци, Ескимии; сите ложачи, бербери, милијардери, професори, чираци, клекнете за молитва пред гласот што повторно ја свртува Земјава кон почетокот“. Своевидна претходница на некои авангардни обиди во последниве децении е и трагедијата *Владимир Мајаковски* што ја напиша и објави самиот поет веќе во 1913 година. Драмата спаѓа меѓу најоригиналните и најавангардните драми од последните шест децении. За жал, театрите и на Исток и на Запад ја одминуваат, иако на режисерите и артистите им нуди не само добар драмски текст, туку и голема авангардно-протестна привлечност за положбата на поетот во човечкото општество.

теоретско и драматуршко гледиште да го изучуваат и одново да го оценуваат неговото дело, како од естетска така и од идејна и дури од филозофска страна.²

Иако Брехт никогаш не бил сосема изоставен од репертоарот на европските и американските театри, повторно се појавува и доаѓа на сцената во забележливо нова сценска форма и слика. Со нови зафати кон неговото дело се обидуваа да се доближат новите генерации на режисери и артисти во неговиот театар под име Берлински ансамбл. Според една јавна статистика е докажано дека во театарската сезона 1971/72 Брехт беше најзастапен драматичар во Западна Германија, дури повеќе одошто во Германската Демократска Република. Исто така често се наоѓа на репертоар во Швајцарија и во Австрија, каде што за време на својот живот имаше најголеми противници во виенскиот критичар Х. Бајгел и во писателот Ф. Торберг, коишто тогаш само што го повикувале полиција и цензура против поставувањето на неговите дела во виенските театри. Во 1972 г. двајцата се покајаа и ја признаа Брехтовата писателска и уметничка величина, се извинија за некогашните испади, со образложение дека тогаш беа пред сè против Брехт-политичарот, односно против Брехт-комунистот, а не против неговото значајно постско и драмско дело.³

² Како еден од таквите карактеристични примери го наведувам формирањето на Меѓународното Брехтово друштво. Во него се застапени брехтолози од Европа и од Америка, и објавен е веќе втор зборник на интересни прилози на германски и англиски јазик со двојазичен наслов *Brecht heute — Brecht Today. Jahrbuch der Internationalen Brecht-Gesellschaft Jahrgang 2/1972*. Во летописот се наоѓаат прилози на германски и на англиски јазик (*Gisela E. Bahr: Brecht in den siebzigen Jahren. Michel Lardet: Brecht's Chronicle of the Dialectical Principle in Action. Frank K. Dorschardt: Marx, Engels and Brecht's Galileo*, итн. Во издание на Gehlen (Berlin-Zürich 1968) Klaus-Dietrich Petersen ја издаде „Bertolt-Brecht Bibliographie“, која е само избор на прилози за Брехт, а содржи 762 единници.

³ Своите испади ги оправдуваа повикувајќи се на Брехтовата изјава во браќа со познатите настани од 17. јуни 1953 год., кога берлинските работници протестираа и демонстрираа против владата и против приликите. Употребена е против нив и вооружена сила. Владата тогаш не ја објави изјавата на Брехт во целост, туку окриета. Но покрај изјавата, Брехт тогаш го напиша денес добро познатиот епиграм, што веќе тогаш во ракопис кружел меѓу неговите пријатели, и во кој ја прогизира владата така што во епиграмот ѝ советува ако не е задоволна со народот, да си избере друг. Западногерманскиот писател Гинтер Грас, социјалдемократски агитатор на Брант во последните парламентарни избори, напиша дури драма *Плебејците вежбаат љубуна* (*Die Plebejer proben den Aufstand*). Во неа се обидува да го иронизира Брехта. Драмата беше поставена и во Загреб, но без успех, бидејќи претставува само премногу драматизиран политички памфлет и премалку литерарно драмско дело. Премиерата во Германија беше 1966 година. Грас всушност не го именува Брехта, само раководител на берлинскиот театар во драмата не е никој друг освен Брехт, кој тукушто го раководи поставувањето на Шекспировиот *Кориолан*, кога на сцената се втурнуваат демонстранти од улицата и бараат од режисерот да ги поткрели со посебна изјава. Тој тоа ќе го стори (според Грас) доцна и побуната е заглушена. Своето дело Грас го нарече високомерна „германска трагедија“, меѓутоа таа заглушена демонстрација во Источниот Берлин не е ниту најважната ниту единствената „германска трагедија“ од поблиското минато и од сегашноста. Суштината на трагедијата на народот кој од една страна даде такви генијални личности како што се Гете, Шилер, Кант, Хегел, Маркс, Енгелс и многу други, а од друга страна Хитлер, Геринг, Химлер, Гебелс и исто така многу други, е подлабока и покомплицирана одошто тоа му се чини на Грас и уште на некои други.

Според сè уште недоведено проверените податоци Брехт сето време бил австриски државјанин⁴, а не државјанин на ГДР, како што не бил ни член на водечката во ГДР Единствена работничка партија, која по војната настанала од соединувањето на Германската комунистичка партија и германската левица во Социјалдемократската партија. Податокот го спомнувам само поради куриозитет, кој и не е единствен во Брехтовата биографија. Како ното *politiscus* Брехт денес останува на заден план, секогаш поголемо интересирање постои за неговото уметничко дело како такво. Боедно, сè појасна и поопределена форма добива неговиот однос кон марксизмот, односно неговата уметничка поврзаност со марксистичко-материјалистичкиот дијалектички поглед на светот, кој е, како што се гледа, неоподеливо поврзан со суштината на неговата уметност и со структурата на неговото драмско дело, посебно со она што настанало откако го прими марксизмот за свој филозофски поглед и во согласност со него создаде свој уметнички поглед, свој краен поглед на улогата на драмата и театарот во денешно време.

Животното дело на Брехт може да се подели на три периоди. Првиот би можеле да го наречеме анархистичко-нигилистички, вториот е период на систематско и студисно восприемање на марксистичкиот филозофски дијалектичко материјалистички поглед на светот и комунистичко политичко насочување, третиот, пак, претставува смирување и урамнотежување, кога дивото или времето политичко, до колку го имало, се повлекува од неговото дело, додека историско материјалистичкиот и дијалектичко материјалистичкиот поглед се продлабочува и конечно се соединува со неговите уметнички погледи и со творештвото. Токму затоа не е веќе така непосредно видлив во уметничките дела како во вториот период, туку е уметнички збиен со неговите уметнички настојувања и цели, како манифестација на спонтано и елементарно создадената Брехтова уметничка самобитност. Пред нас се исправува најкарактеристичниот пример на еден од најголемите драматичари на нашето време врз кој развој креативно-стимулативно и уметнички прогресивно изврши влијание марксизмот како научен социјализам.

⁴ Сп. *Marianne Kesting: Bertolt Brecht's in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Rowohlt 1959, стр. 160. Исти се податоците и во книгата на *Kurt Fassmann: Brecht Kindlers klassische Bildbiographien*, München 1958, стр. 113. Според овие податоци австриското државјанство го има добиено тајно на 12. април 1950 година. Втората светска војна Брехт ја има поминато во САД, во 1947 год. се повлекол во Швајцарија и таму чекал од западните сојузници да добие дозвола за враќање во Западна Германија. Дозволата не ја добил. Затоа се чепки пасош преку Прага допатувал во Источен Берлин, таму добил интендантско раководство во Германскиот театар, што пред доаѓањето на Хитлер го раководел познатиот режисер Рајнхард. Во рамките на овој театар Брехт формирал посебна група од која подоцна се разви во светот познатиот Берлински ансамбл (*Berliner Ensemble*), со кој поставил на сцената повеќе свои дела и со нив (може да се каже) постигнал светски успех, пред сè со новото поставување на *Пинџавајла операта* (во режија на Ерих Енгел, во соработка со Б. Брехт) и на *Мајкајла Храброси* во која главната улога ја толкуваше Брехтовата сопруга Хелена Рајгел. Делото и артистката добија светско признание кога театарот гостуваше во Парис (1954) и доби прва награда. Заслугата на вратата на ГДР, а посебно на нејзиниот некогашен министер на култура постои Ј. Бекер, е во тоа што на драматичарот и режисерот Брехт му давала таква можност за творење, каде што не би добил никаде.

Самиот Брехт за своето изучување на Маркс го изјавил следното:

„Повеќе години бев познат писател, но ништо не знаев за политиката и уште немав земено в рака ниту една Марксозна книга, ниту една студија од него или за него. Имав напишано веќе четири драми и една опера, што се изведуваша во многу театри, примив награди за литература и во разни анкети за мнението на напредните духови можеше често да се прочита и моето мнение. Меѓутоа, јас ништо не разбирав од политичката азбука и за општественото уредување во сопствената земја не знаев ништо повеќе од некој селанец во некое зафрлено место. . . Во 1918 година бев член на воениот совет и на Независната работничка партија на Германија. Но потоа, кога влегов во литературата, не отидов подалеку одошто до изразито нихилистичка критика на граѓанското општество. Ниту големите филмови на Ајзенштајн, што имаа огромни влијанија, и првите театарски изведби на Пикатор, на кој не помалку им се восхитував, не ме упатија кон изучувањето на марксизмот. Можеби тоа се должеше и на моето претходно природонаучно образование (повеќе години студирав медицина), што претставуваше силна одбрана од емоционални влијанија. Тогаш ми помогна еден несрекен случај во еден погон. За создавањето на театарско дело за тоа како позадина ми требаше чикашката житна берза. Мислев дека ќе можам со неколку распрашувања кај специјалисти и практичари брзо да дојдам до потребното знаење. Но, тргна сосем поинаку. Никој, ниту познатите стопански експерти, ниту деловните луѓе — кај еден трговски посредник, кој снот живот работел на чикашката берза, патувајќи од Берлин до Виена — не можеа задоволително да ми ги објаснат постапките на берзата. Добив впечаток дека тоа се некакви необјасливи постапки, дека се несфатливи, односно неразбирливи. Начинот на кој се врши распределбата на житото во светот беше речиси несфатлив. Од секаква гледна точка, освен од гледиштето на грст шпекуланти, ова тргување со жито беше едно мочуриште. Замислената драма не ја напишав, наместо тоа почнав да го читам Маркс. . . Дури тогаш моите несредени практични искуства и впечатоци вистински заживеаја.“⁵

⁵ Bertolt Brecht (Leben und Werk). Schriftsteller der Gegenwart. Volk und Wissen Volkseigener Verlag, Berlin 1963, стр. 40; B. Brecht. Über Politik und Kunst. Edition Suhrkamp 1971, стр. 15, (Marx-Lektüre).

Се работи за драмата *Џо Месар* или *Џо Колин* („Joe Fleischacker“) што не ја напиша. Ова проучување добро му дојде при пишувањето на драмата *Свешта Јованка во кланиците* (Die heilige Johanna der Schlachthöfe 1929/30) која спаѓа меѓу неговите најдобри дела. Во неа казната за Јованка Орлеанка ја пренел во чикашките кланици. Меѓу материјалот што го ползувал при создавањето на драмата беше и познатиот роман *Џунгла* (The Jungle, 1906) од Антон Синклер. Според записките на неговата соработничка Е. Хауптман веќе во јуни 1926 год. Брехт набави разни студии од областа на економијата, а во октомври дела за социјализмот и марксизмот. Ја посетуваше дури и *Марксистичката работничка школа* („Marxistische Arbeiter-Schule“ — MASCH) во Neukölln, каде се запозна со К. Корш. Нему му посвети интересно поглавје во своите записи *Marxistische Studien*. Во последните неколку месеци ми се насобра толку материјал за размислување по прашањето „Брехт и марксизмот“ што никако не можев потполно да го искористам. Го избрав само најужното. Токму затоа ова што го напишав претставува всушност само увод за профатна студија. И покрај тоа, поста-

Отстапу на истапу Брехт во своето уметничко творење се обидува секоја материја научно да ја потврди, анализира и спознае, така што на создадената творба да ѝ даде и извесна подлабока научна а не само уметничка вистина. Се разбира ова не можеше да се случи преку ноќ, зашто марксистичкиот поглед на светот и филозофијата не се усвојуваат така како што се учи таблицата за множење во осмолетката или неправилните латински или француски глаголи во гимназијата. Тоа е посебен и комплициран процес што можеш да го забрзаш со волја за студирање, меѓутоа треба да помине извесно време додека тоа спонтано и креативно не се сплоти со твојата личност. Посебна важност при ова има и дарбата и интелигенцијата.

Така му се случи и на Брехт низ неговиот развој од анархистички нинџилизам, кога се наоѓаше поблиску до деконструктивниот дадаизам одошто до експресионизмот, кон подоцнежниот дијалектичко-материјалистички мислител и уметнички креативна личност. Ако самиот Брехт вели дека се судри со делото на Маркс дури откако имаше напишано четири драми и едно оперско либрето, тоа значи дека со интензивно проучување на марксизмот започнал да се занимава некаде околу 1926 година.

Во првата драма *Бал* (*Baal*), што ја напиша кон крајот на Првата светска војна (1918), го прикажува поетот-скитник Бал, некаков новодолен Бодлер или Рембо, којшто како анархист босем го презира и обвинува буржоаското општество, но воедно се обидува како хедонист да ги почувствува добрните на овој свет, колку што му дозволува неговата положба, сè додека најсепне исцрпен не се засолни кај пролетерите дрвосечачи и таму не ја испушти својата немирна поетско боемска душа. Карактеристично за него, а вчудонеиздучливо за пролетерите-дрвосечачи, е тоа што Бал во последните мигови на својот живот го слуша — роморењето на дождот. Ова е лирско епилошки интермецо при крајот на мошне свирепото дејство.

Брехт во драмата укажува на апсурдноста на живеењето во владејачкото човечко општество и тоа во таква мера што може да се вбројува меѓу првите карактеристични примери на драматиката на апсурдот, сепак со еден исклучок: во неа не се наоѓа само страотното и апсурдното како кај некои денешни драматичари на театарот на апсурдот и свирепоста кои почесто го прикажуваат апсурдот заради самиот апсурд и заради провокативниот ефект, туку во ова прво Брехтово драмско дело наоѓаме протест на поетот-босем против апсурдните и спротивностите на постојното капиталистичко општество, иако според горчливите спoznанија на поетот Бал од нив нема излез. Таквото општество за него и за нему сличните е неминовна судбина, како што беше неминовна божјата судбина што ја определила трагедијата на Едип. Сета трагика на судбината, сепак, не произлегува од карактерот на Бал, туку веќе

вените позиции се такви што со натамошна разработка само ќе се потврдуваат. Посебно не треба да се потврдува дека и кај Брехт, како и кај секој голем писател, наоѓаме некои спротивности и противречности, меѓутоа суштината е таква, каква што се обидувам да ја прикажам.

од средината и приликите. Во тоа се состои и Брехтовото отстапување од Шекспировата трагедија, каде што карактерот на главниот лик, главно, е и негова трагична судбина (Хамлет, Магбет, Лир итн.).

Во втората драма, комедијата *Тајани во ноќта* (1919—1920), за која во 1922 г. Брехт ја доби Клајстовата награда, впечатокот е сличен. Најпрвин тој драмата ја нарекол *Сиријакус*, бидејќи се случува во време на спартаковската германска револуција што ја раководеа подоцна убиените Карл Липкнехт и Роза Луксембург. Во неа главниот лик е работникот Краглер. Се вратил од фронтот на победената германска војска и сега води борба за својата невеста која во меѓувреме му била неверна и дури е бремена со друг. И покрај сè, Краглер се жени со неа, едновременно на револуцијата ѝ врти грб и речиси ја издава. И одново сè е доведено до апсурд, до безизлезност, што по воениот пораз се зголемува уште и со поразот на социјалната револуција. Таа тогаш за голем дел на пролетаријатот не само во Германија, туку и во други места на светот претставуваше голема надеж, зашто, ако би победила, би ја продолжила Октомвриската револуција во Западна Европа. Исто таква голема надеж разгоре и Унгарската револуција. Дури и Ленин во она време уште се надеваше дека од револуциите во одделните земји ќе пламне општа светска револуција. За боемот Брехт, демобилизиран војник болничар и незавршен студент по медицина, разочаран од општеството, нихилизмот, таков како што го прикажал во двете досега споменати дела, не беше нешто само литературно или дури позерско-егзибиционистичко, туку длабока лична доживеаност и спознание на безизлезноста, тогаш во многумина вкоренети.

Следната драма *Во четвртиот на прагозиите* (1921) уште повеќе ја зголемува апсурдноста. Затоа некои ја сметаат за прв изразит и типичен пример на театарот на апсурдот. Во драмата се води безмилосен, нечовечки бој меѓу двајца конкуренти, едновременно се покажува пропаѓањето на едно семејство дојдено од провинција во велетград каде што ќе потоне, бидејќи не знае да плива во разбраметите и безобѕирните води на владејачкото општество. Во тогашниот официјален морал и во конзервативната критика драмата побуди огорчување и поради прикажувањето на хомосексуалните односи. Денес тоа не е веќе ништо особено.

Четвртата драма од тој период е комедијата *Човекој е човек* (1922). Низ комедија и хумор се укажува дека во владејачкиот општествен систем секој е само број и лесно може секој секого да смени. Така тројцата колонијални војници, претставители на овој систем, го престојуваат добродушниот носач Гај во исчезнатиот војник Јерајак Лип. Комедијата, што би можеле да ја означиме и како парабол, обилува со различни, понекогаш можеби и со цинични духовитости и ситуации, а вседно во драматуршка и театарска смисла веќе претставува чекор поблизу кон подоцнежниот Брехтов „епски театар“, чијашто теорија е во доста голема поврзаност со неговите социолошки и идејни спознанија до коишто дошол со проучувањето на марксизмот.

Брехт сè повеќе спознаваше дека не ќе може да опстане со траен нихилизам. Со него дојде до мртва точка исто така како и со својот анархиден индивидуализам. Како внимателен и прониклив аналитичар

лесно забележи дека животот и покрај неговиот нихилизам си тече, дури дека си тече одминувајќи го, на пр. во оние години повторно почна да се засилува борбата на германскиот и меѓународниот пролетаријат. Во изборите на претседател на Републиката (1925 година) германската Комунистичка партија доби околу три милиони гласови.

Питачката опера, со која го постигна својот прв светски успех, ја напиша^{5a} во 1928 година според старата англиска драма на Геј *The Beggars Opera* (од 1728 година) — сатира на италијанските трогателни опери, а воедно и на социјалните прилики. Во својата преработка и препевот Брехт открива дека грабежот, ситните кражби, измамите, проституцијата и сите други честоти на владејачкото општество, претставуваат суштина на еден систем насочен кон трговината и ситни препродајби од кои тој живее, што повеќе не е неморален, туку веќе аморален. Во ова дело, како уште никогаш, со ефектни драмски средства и алузии успеа убедливо и уметнички да го разголи општеството, така што и денес е најпопуларно во целиот свет. Карактеристично за оваа драма е тоа дека не завршува безнадежно, како *Бал или Во честарој на градовице*, иако хепендот всушност е ироничен. Нихилизмот почна да отстапува пред иронијата и пресиленит хумор, но во поттекстот како во песните така и во самото дејство се чувствува дека Брехт се обидува посредно, ненаметливо и не вулгарно тенденциозно, туку преку духовит хумор и сарказам, гледачот да го разбуди за размислување и за поставување на прашањето постои ли можност за промена на таквите односи. Ваквиот „поттекст“ подоцна се продлабочува со изучувањето на марксизмот, во кој и со чијашто помош најде цврста почва за својот прогресивен поглед на светот и на уметноста, како ниеден друг творец во неговото време. Затоа политички ѝ се приклучи на левицата, иако според некои податоци никогаш не бил зачленет ни во една политичка организација — слично како Мајаковски, поетот на Октомвриската револуција, кој само во раната младост извесно време бил член на Руската работничка социјал-демократска партија. Револуционерната тенденција, во согласност со својот идеен развој, во филмот *Питачка опера* и во истоимениот роман Брехт ја изрази уште посилено одошто во самото драмско дело.⁶

Веќе во 1926 година Брехт ѝ пишува на својата подоцнежна доживотна соработничка Елизабета Хауптман: „Закопан сум осум аришни длабоко во (Марксовиот) *Капитал*. Сега морам сè детално да разберам“. Досегашниот анархонихилистички драматичар сега сакаше подробно и научно да разбере зошто општеството е такво какво што е. Ако сакаше да ги пронајде корените, мораше да ги открие, како што мораше да ги открие сите движења и противречностите на општеството за да ја создаде неговата вистинска литературноуметничка слика. Поради безброј противречности и борби за него најсоодветна беше токму драмската форма,

^{5a} Годишната не се поклопува со Брехтовото тврдење дека започнал да го изучува Маркс кога веќе имал напишано четири драми и една опера. Во тој случај би морал *Питачката опера* да ја напише веќе во 1926 година. Каде е вистината, досега не можев да утврдам.

⁶ Bertolt Brecht (*Leben und Werk*), ibid. 41.

бидејќи нејзината суштина е акција за и против. За нивно разминување не е важно што се проучувал и со кого се во тие години се расправал по сите овие прашања, посебно за марксизмот, туку поважно е до какви спoznанија дошол со помошта на марксизмот и какви вистини, што нему му се чинела потребни и корисни за уметничкото создавање и за новото насочување на погледот на светот, откри со помош на марксизмот.

Историско-материјалистичките и дијалектичко-материјалистичките проучувања и спoznанија, што се резултат од изучувањето на марксизмот, не паднаа на сосем неподготвена почва. И Брехтовите драмски дела од првиот период, во својот материјалистичко-позитивистички и противметафизички приказ на спротивностите и апсурдите во постојното владејачко општество и неговата нехуманост, според Брехтовата анализа и синтеза се дијалектички. Иако уште не знаел зошто е општеството такво какво што е, сепак веќе го прикажуваше драмско-дијалектички. Тогаш уште не веруваше дека односите сепак се менливи. Тоа го спозна откако ја сфати Марковата мисла дека „философите различно го интерпретираат светот, но важно е, пред сè, светот да го промениме“.

За своето проучување на Марковиот Капитал кон крајот на дваесетите години брехтовски самосвесно запиша:

„Кога го читав *Kapital*, ги разбирав своите драми. Ќе ја разберете мојата желба оваа книга што повеќе да се шири. Се разбира, не открив дека имав напишано цел куп марксистички драми, без да би го наслутувал тоа. Меѓутоа, тој Маркс беше единствениот (вистински) гледач на моите дела, што се среќава само еднан. Затоа човекот со такви интереси мора да го привлекуваат токму таквите драми. Не поради нивната интелигентност, туку поради неговата. За него тие претставуваа нагледен материјал.“⁷

Во терминската книжевност во дваесетите години Брехтовите драми претставуваа и отпор против идеалистичко-литерарниот и донекаде пресентименталниот хуманизам на таканаречената експресионистичка „О, човек! — литература!“, чии застапници беа Верфел, Толер и други. Оваа чувствително занесна, впрочем хуманистички добронамерна и искрена литература со навестувањето на идеалистичкиот хуманизам, му се чинеше без реална почва, сентиментална, премногу апстрактна, дури и лажна, бидејќи со својата поетичност, понекогаш со своето повеќе изразено поетизирање и версифицирано социјално хуманизирање не можеше вистински да влијае врз менувањето на односите. Зад тогашниот Брехтов анархонихилизам се крие и песимизмот на разочарана личност, што го совладува само со својот поетски интуитивен цинизам и сарказам, на кој му е туѓо сèкакво украсување и идеалистичко чувствување.

Изучувањето на марксизмот го доведе, пред сè, до едно сознание: односите можат да се менуваат, затоа што тие се менливи. Затоа како менливи треба и да се прикажуваат. Но, менливи се само низ револуционерна борба. Според Брехтовото изградено мислење ова не треба да се нагласува непосредно, публицитетски и наметливо. Тоа треба да произ-

⁷ B. Brecht: Schriften zum Theater, I, ерр. 129. Gesammelte Werke, Bd. 15. Suhrkamp Verlag 1967. Сноепи и Bemerkungen über Marxismus und Geschichte bei B. Brecht vo книгата *Franco Biondi: Zur Prosa Brechts*, Suhrkamp Taschenbuch 1973, ерр. 104.

легува од делото само по себе. Изучувањето на марксизмот му ја откри материјално-економската основа на капиталистичкото општество, законите на неговото постоење и спротивностите, а воедно и неговата Ахилова пета и тековите на движењето, зашто и покрај сè општеството се движи. И за него се однесува она „*Errunt si muove*“ што уште пред војната од исти спознанија и причини го искористи М. Крлежа како наслов за една од своите ударни книги.

За Брехт, поет и уметнички творец, би било премалку да ги открие само економските основи и движења во капиталистичкото општество. За него мораше да биде решавачко Марксовото генијално револуционерно откритие дека начинот на производството на материјалниот живот го определува социјалниот, политичкиот и духовниот процес на животот воопшто. „Свеста на луѓето не го определува нивното битие, туку спротивно нивното општествено битие ја определува нивната свест.“ На определено ниво од својот развој материјалните производни сили во општеството доаѓаат во спротивност со постојните производни односи или — и тоа е единствениот правен израз за истава работа — со сопственичките односи во кои дотогаш се развивале. Од развојни форми на производните сили тие односи се менуваат во нивни сопирачки. Тогаш настанува период на социјална револуција. Со менувањето на економската основа побавно или побрзо се врши пресврт во сета огромна надградба.⁸

Несомнено, за писателот Брехт од еднаква важност беше и констатацијата во следната Маркова реченица од веќе цитираниот предговор *Кон кријничката на политичката економија*, каде што се вели: „Кога ги проучуваме таквите пресврти, секогаш треба да правиме разлика меѓу материјалниот пресврт во економските услови на производството, што можат да се определат со природонаучна точност, и правните, политичките, религиозните, уметничките или филозофските, со еден збор идеолошките облици, во коишто луѓето се свесни за постојниот конфликт и учествуваат во неговото извојување.“⁹

Во изучувањето на Марковите дела другарски и менторски му помагал и кај нас познатиот германски марксистички теоретичар и филозоф Карл Корш со кој Брехт беше во пријателски односи до неговата смрт, иако официјалната политичка линија на Корш се отклони веќе во првите години на Брехтовото изучување на марксизмот. Брехт ја откри суштествената Маркова материјалистичка констатација дека „свеста на луѓето не го определува нивното битие, туку спротивно, нивното општествено битие ја определува нивната свест“. Веднаш кон тоа треба да се додаде дека Брехт брзо сфати дека револуцијата не настанува механички од самата економска основа, туку дека во тој процес нужно се вклучени и човековата активност и динамичката дејност на културната надградба, што со економската основа се наоѓаат во дијалектички однос и движење. Така тие се наоѓаат некогаш повеќе некогаш помалку во меѓусебно влијание. Токму тоа е она на што обрнуваше

⁸ K. Marx, F. Engels: Izbrana dela, IV, стр. 105, 116 (Cankarjeva založba, Ljubljana 1968).

⁹ Ibid, стр. 105—106.

внимателно бидело, кој пату друштвото ја цинирило, новата самостојна сила мора всушност целосно да ги следи производните движења, а со помош на нејзината постојна и врз неа пренесена релативна самостојност, што со време се развива, реагира повратно врз условеноста и патот на производството. Тоа е меѓусебно влијание на две нееднакви сили, влијание на економското движење врз новата политичка сила, којашто прави напори да биде што самостојна, и бидејќи беше активирана, располага и со сопствено движење; иако економското движење всушност целосно доаѓа до израз, мора да го поднесе повратното дејство (реакција) од страна на политичкото движење што самото го активирало и што има релативна самостојност. . .”.

Тоа значи дека повратното влијание треба да се изрази и врз културната надградба, а посредно и врз уметноста.

Кога Брехт со помош на марксизмот го откри овој динамичен и дијалектички однос меѓу економската основа на општеството и неговата културна, духовна надградба, во којашто релативно слободно делува и уметноста, од анархондно-нихилистички писател стана револуционерен писател со таков жар и еуфорија, коешто ја обележува следната етапа во неговиот писателски, уметнички и идеен развоен период на таканареченото социјално-политичко дидактично револуционерно драмско творештво. Тоа е и периодот на засилената Брехтова публицистичко-политичка активност во рамките на борбата што тогаш ја водеше германската Комунистичка партија со нацизмот и сиот напреден свет со противреволуционерните сили на напаван планета воопшто.

Од овој временски период се издвојуваат, пред сè, две драмски дела: драмата *Одлука* (*Die Massnahme*), што и денес претставува сопиувачка за многумина (и за догматската политичка левица), зашто ја гледаат само од политичко-партијска гледна точка, и драмата *Мајка*, напишана според романот *Мајка* од Максим Горки. Противниците на Брехт не можат да согледаат дека драмата *Одлука* претставува политичка мистерија во која револуционерите го убиваат својот соработник, бидејќи на тоа ги присилуваат безмилосните револуционерно-политички и политичко-морални услови, што е всушност некаква претходница на Сартровата драма *Мртви без погреб* (*Morts sans sépulture*) и драмата *Ноќије на неговот* (*Nuits de la colère*) од Салакпу. Во овој развоен период на Брехт настанаа и делата *Линдбергов лет*, *Баденска поучна игра за сфодообвиста*, *Хораци и Куријаци* и две драми напишани според јапонски примери *Тие што викаат да* и *Тие што викаат не*.

Древната кинеска народна драма и театарот Брехт почна доста рано да ги проучува и понешто од нејзината драматургија примени и во некои свои подоцнежни дела (на пр. *Добриот човек од Сечуан*, *Кавкаски круг со крета*). Ја проучуваше и древната јапонска драматургија со цел во своето творештво да се послужи и со нејзината техника, во што уметнички најмногу успеа во третиот период од својот развој, кога неговото драмско остварување достигна уметнички врв. Од овој период се издвојуваат драмите *Добриот човек од Сечуан*, комедијата *Пунџила*, *Кавкаски круг со крета*, *Мајка Храброси* и *нејзините деца* и *Галилео Галилеј*.

Во овој период Брехтовата идејност, сега веќе елементарно уковена во неговиот марксистичко материјалистички поглед на светот, се урамнотежува со уметничките норми. По периодот на своите политички поучни драмски текстови го најде патот кон подлабок социјалистичко-хуманистички и уметнички поглед, што веќе не беше непосредно дидактичен, и од гледна точка на драматуршката техника претставува отклонување од „дидактизмот на францускиот класицизам“. Покрај сопствените размислувања, барања и откритија си создаде и свој конечен уметнички поглед со помош на изучувањата на Маркс, Енгелс и Ленин. Таа идејна насоченост понатаму спонтано сраснува со неговото уметничко творештво и не е веќе така непосредно политички дидактична како во вториот период. Во својот последен период со уметничко мајсторство ги изрази идеите на својот дијалектичко-материјалистички поглед на светот според начелата и методите за кои зборува веќе Енгелс, велеејќи дека мора „тенденцијата да произлегува од самата положба и од настанот... поетот не е присилен на читателот да му ја принесува идната историска вистина за општествените конфликти што ги опишува“.

Марксистот-драматург Брехт истата мисла ја оформи во следните зборови, со кои ги побии оние догматски и политичко-механистички левичарски критичари кои го прекоруваша зошто неговата мајка Храброст, по толку поминати тешки преиспитувања, докрај не сфаќа што е војната за неа и за народот и што треба да се стори за да се изменат нештата. Меѓу другото Брехт вака одговори:

„Оние што гледаат катастрофи неправилно очекуваат дека оние што се засегнати треба да извлечат некоја поука. Додека масата е објект на политиката, мора во тоа што се случува со неа да гледа не само некакво искуство, туку судбина. Од катастрофите може да се научи само толку колку што опитен глушец научува биологија. Должноста на драмскиот писател не е во тоа мајката Храброст да ја стори видовита, туку се работи за тоа гледачот да прогледа.“

Со ова Брехт сакаше да каже дека оној што ја гледа *Мајка Храброст* треба сам да размисли и да согледа колку страотна и бесмислена е војната, каде се нејзините корени, нејзините причини и каков и каде е излезот од неа и против неа. Затоа Брехт, особено во третиот период од својот развој, го повикува и предизвикува човечкиот разум. Не се работи за психички шок, како што тоа го бара Аристотел во својата *Поетика*, туку за разумско освестување. Во таа смисла Брехт е навистина анти-аристотелски рационалист и социјалистички просветител.

Романтично-идеалистички и нихилистички настроените поети и писатели одбегнуваат научно да размислуваат и да го анализираат општеството и човекот, се базираат само врз својата интуиција и егзибиција. Писателите од таков ранг како што е Брехт не ги запоставуваат научните и филозофските спознанија во димензиите на материјалистичкиот поглед на светот, туку и низ него го согледуваат уделот на своето свесно и потсвесно уметничко создавање. Науката за Брехт беше нешто слично како на пр. за Гете, иако всушност погледите на Гете и Брехт во многу нешто се спротивни. Во самата драматика според потходот и драмската

техника Брехт е сроден со Калдерон, иако е идејно спротивно поларизиран и е социјалистичко-револуционерен антипод на овој католички драматург. Од Калдерон суштествено се разликува во идеите и целите, а посебно со своите револуционерни социјалистички дидактични драми. Но не смее да остане неспоменато дека токму поради нив ја изучуваше драмската литература и театарот што ги негувале језуитите. И Мајаковски пред да ја напише политичката гротеска *Мистерија Буф* ги разгледа христијанските мистерии.¹⁰

И покрај идејниот и политичкиот акцент во споменатите Брехтови дидактични драми, дури и догматските бранители на соцреализмот не можеле да ги сместат во својот капап, бидејќи нивниот соцреализам е недијалектичен и нединамичен, односно статичен и според тоа и идеалистички, додека Брехтовиот реализам е материјалистичко-дијалектички. Против нихилистичкиот фатализам на Бекет во последните години од својот живот Брехт имаше намера да напише дури свој *Анти-Гого*, како што во 1945 г. сакаше да го прелее во стихови Комунистичкиот манифест, за да создаде политичко програмска поема за погледот на светот во стилот и начинот што го оствари Титус Карус Лукрециус во хексаметрите на својата филозофска поема *De rerum natura*. Сочуваниот фрагмент сведочи дека овој брехтовски оригинален потфат, ако беше завршен, литературно и уметнички би бил интересен и значаен.

Улогата на науката и уметноста во развојот на духовната култура марксистот и уметникот Брехт ја ставаше исто толку високо како и Гете во недоволно познатата мисла: „Кој ја има освоено науката и уметноста, со тоа има надомест за религијата, а кој ја нема попримено во себе науката и уметноста, нека ја има религијата.“^{10a}

Стилски и формално уметнички Брехт се разликува од барокно накинетиот Калдерон по својот рационалистички стил, по настојувањето да одбегне секаква мелодраматичност, бидејќи сака неговата драмска уметност за борбата на спротивностите во општеството и во човекот, покрај сета надворешна и внатрешна динамика, да остане стварна и разумска. Во таа смисла Брехтовиот драмски рационализам е сличен на разумскиот уметнички драматизам на Молиеровата класична комедија. Во својот *Мал органо за џезитарот* Брехт напиша: „Како менувањето на природата, така и менувањето на општеството е ослободително дејство и театарот на векот на науката нека ја посредува радоста на ослободувањето“.

Ова и уште многу нешто друго напиша театарскиот теоретичар и драмскиот писател Бертолт Брехт, еден од најголемите драмско-театарски творци од уште неизминатото време, којшто со своите дела,

¹⁰ Снопеди ја мојата студија „Tradicija in avantgarda“. Slav. rev. 1968, стр. 19—158.

^{10a} Wer Wissenschaft und Kunst besitzt,

Hat auch Religion;

Wer jene beiden nicht besitzt,

Der habe Religion.

Goethes Werke, I. Bd., стр. 149

(Verlag Th. Knaur Nachf. Berlin)

според принципите што Шекспир ги изрекот посредно преку Хамлет, дека театарот треба да биде критичко огледало на своето време, чесно го исполни својот дел како мислител и како уметник. Несомнено е дека проучувањето на марксизмот во текот на неговиот развоен пат му помогнало не само за филозофското споредување и за создавањето на неговиот револуционерно материјалистички и уметничко драматуршки и театарски поглед, што не сака да се заслепува со никакви илузии и романтични идеализации, анархизми, нихилизми и слично, туку историјскиот и дијалектичкиот материјализам му беа важен компас при создавањето на неговите најврвни дела.

Ова можеше да се случи само затоа дека уметникот Брехт творечки се здружи и срасна со творечкиот, а не со механичкиот или догматскиот марксизам, што си го скроиле за одбрана на својата власт разни видови бирократи — заедно со некои свои сојузници и од редот на бездушните технократи. Затоа дури по смртта на Ленин беше извлечена на видело Лениновата статија за партијноста во литературата, нако се знае веќе подолго време дека Ленин оваа статија ја напишал во врска со партиско публицистичката и политичко пропагандната литература, а не како патоказ за уметничката литература. Брехт беше меѓу оние ретки драматичари што не го следеа ждановски приспособеното и искористеното уметство, што во време на Сталин претставуваше догма и наредба, нао како свој прилог кон комунистичката политичка литература и пропаганда сепак напиша неколку пропагандни пригодни дела, за да се здобие со политичка легитимација и со можност за што побесободно творење на своите најдобри дела. Во оваа негова тактика има навистина понекогаш нешто слично на Галилеевото постапување, меѓутоа драмата за него Брехт ја напиша дури како критика на Галилевиот опортунизам и како критика на постапките на атомските физичари на нашето време, а воедно и како критика на сопствените компромиси.

Меѓутоа, тоа денес веќе не е уметнички важно и решавачко, зашто пред нас стои Брехтовото богато книжевно дело, како што не е важно за оценувањето на големиот уметнички опус на Гете дека повеќе години бил конзервативна екселенција министер кај вајмарскиот војвода. Пред нихилизмот и апсурдноста на Јонеско од една страна и пред тешкиот ждановски сопореализам од друга страна, Брехта не го заштити само природното суптилно чувство за уметноста и вродената дарба, туку и изучувањето на класичниот марксизам со неговиот историски материјализам и дијалектиката. Тоа во таков вид драматика, каква што е Брехтовата, пред сè во втората половина од неговиот творечки живот, се изрази и како уметнички и творечки мотор — слично како што тоа на свој начин се изрази кај еден од најголемите комедиографи и критичари на граѓанско-капиталистичкото општество од поблиското минало Бернард Шоу, и кај Мирослав Крлежа кај нас. Брехт не го сфаќа марксизмот ниту ортодоксно ниту догматски, не го сфаќа ниту исклучиво политички, како што му префрлуваат некои негови десничарски противници кои во својата недијалектичност, сакајќи или не сакајќи, не знаат да дадат објаснување за односите меѓу уметноста, погледот на светот и политиката, па се обидуваат во негово име да

дадат различни толкувања. Брехтовиот социјалистички поглед на светот е марксистички, што значи дека произлегува и се базира врз филозофскиот дијалектички и историски материјализам, а не само врз неговата економска теорија. Само така „заскружен и подреден, на човекот му подава потполн поглед на светот“, како што запиша Ленин во својата статија „Три извори и три составни делови на марксизмот“. Вистина е дека Брехт доста политички тактизираше, но ова најчесто го правеше како уметнички творец во рамките на извојуваниот и творечки усвоениот поглед на светот да си обезбеди што повеќе можности и слобода за своето творење. Материјалистичко дијалектичката насоченост на социјалистичкиот поглед на светот и неговата филозофија често се спротивни на секојдневната ангажирана практицистичка политика на социјализмот. Исто така Данте како творец на *Божествениот комедија* дошол во судир со тогашната папска политика, иако неговите противници, како и Данте, се повикувале на христијанското убедување, на христијанскиот поглед на светот, а воедно на „праволинеарноста“ на својата „христијанска“ политика. За да стане сето тоа колку што е можно монолитно, тие прогласиле дека папата е непогрешлив. Зарем не се случување нешто слично во рамките на социјализмот во времето на Сталин и култот на личноста?

Брехт се обидувааше повеќе пати (во дадените можности) како критичен марксист да се дистанцира од секојдневната политичност, која често може да има преоден карактер, иако некоја политичка личност сака да ја афирмира како апсолутно и начелно неменлива, зашто во моментот тоа е корисно за дневната политика, иако можеби сосем не се совпаѓа со социјалистичкиот поглед на светот. Меѓутоа, на таквите противречности и спротивности е изложен секој поглед на светот, зашто животот не е така рамен како Невскиот Проспект, што веројатно прв го рече Чернишевски. Токму тоа најдобро го знаеше и Брехт, и токму затоа што беше дијалектичар, критичен и недогматски марксист не ги покрива очите од страв да не прогледа и да не се исплаши од нешто што не е во согласност со неговата догматичност. Брехт, кој беше прониклив и бескомпромисен дијалектички марксист-мислител и уметнички творец, имаше и свое мислење за соцреализмот, мислење што не се совпаѓаше со ждановштината. Затоа во сржта погоди кога ја одбележи судбината на марксистичкиот поглед на светот (или идеологија) во постојните односи со констатацијата дека не може да се спречи теоретската наука на К. Маркс да си ја присвојуваат разни луѓе што, потпирајќи се на неа, „попски проповедувајќи“ лесно ќе ја „интерпретираат“. Врз јавните, или посебните или во записите одбележани критички забелешки, кои можат да се согледаат од необјавените материјали и од заоставнината, може да се констатира дека Брехт никогаш не е противмарксистички или противсоцијалистички ориентиран, иако кон некои работи што се случуваат во името на материјалистичко социјалистичкиот поглед на

светот зазема критички став, посебно во подрачјето на уметноста. Тука во многу нешта му се спротивставуваше покрај другите, и на Лукач^{10b}.

Поетот Брехт се чувствуваше мошне сроден со Вијон и Рембо кој истапи од својата класа, затоа што не можеше повеќе да издржи во неа. „Ако Маркс и Ленин би ја читале Рембовата песна за ексцентричната прошетка“, му велеше Брехт на филозофот В. Бенјамин, „би разбрале дека не се работи само за ексцентрична прошетка на некој човек, туку за бегство, за талкање на некој човек што не може повеќе да издржи зад решетките на класата, што преку Кримската војна и мексиканската авантура започнува за своите трговски интереси да ги открива и егзотичните земји. При една прилика Брехт ги советува сликите што беа членови на партијата: „Ако ве прашаат дали сте комунисти, подобро ќе биде како доказ да им ги покажете своите слики, одошто своите партиски клишети“ Кога живееше во прогонство во една селска колиба во Свенборг, близу до данската граница, на столбот што го потпираше таванот од неговата работна соба имаше лист со напис: „Вистината е секогаш конкретна“ (според Хегел). На прозорецот пак имаше дрвено магаре со подвижна глава. Брехт на врататот му обеси табличка со напис: „И јас морам да ја разберам“. Така во Брехтовиот реализам насочен кон социјализмот беше опфатена и просветителската страна на социјалистичко-марксистичкото творештво, што никако не е школски дидактично — или, како би се рекло кај нас, според Цанкар: швилитојско (со поглед да пресече, заб. на прв.). При тоа не беше решавачка само неговата уметничка креативност и личното естетско чувство, туку и креативно сфатениот марксизам со неговата материјалистичка дијалектика.

„Изучувањето на историскиот материјализам не беше за Брехт помалку успешно од изучувањето на *Kapital* од Карл Маркс во дваесеттите години. Трагите од ова изучување се шират на сите подрачја од неговото размислување. Во тоа време посебно се запознаваше со делото на Ленин и со прашањата како практично да се совладаат револуционерните настојувања...¹¹ Од Ленин има Брехт многу повеќе научено одошто се знае... Посебно го сакаше написот на Ленин *За освојувањето на високите планини*, што Брехт го сметаше за мајсторско дело во светската литература... И тоа што посебно му се допаѓаше кај Ленин беше принципиелната непоколебливост, придружена со лукавство. Ленинското

^{10b} За полемиката Брехт—Лукач беа објавени повеќе расправи, како на пр. *Lothar Baier: Streit um den Schwarzen Kasten. Zur sogenannten Brecht—Lukács—Debatte. Text-Kritik. Sonderband: B. Brecht, I. Bd., Richard Boorberg Verlag, München 1972, стр. 37—44; Chr. Fritsch/P. Rütten: Anmerkungen zur Brecht—Lukács Debatte, во книгата: Rhetorik, Ästhetik, Ideologie (зборник на расправи) Verlag J. B. Metzler—C.E. Poeschel, Stuttgart 1973, стр. 137—159. Брехт не се согласуваше со Лукачевото толкување на социјалистичкиот реализам и реализмот воопшто. За тоа прашање има напишано повеќе статии, што вредат посебно да се анализираат. Спореди „*Über den Realismus*“ (1937—1941) во книгата *B. Brecht: Schriften zur Literatur und Kunst, II. Bd. (Suhrkamp 1967), стр. 93—216. Дискусија по ова прашање започна во списанието „Das Wort“ што излегуваше во Москва во 1936—1939 година.**

¹¹ *W. Mittenzweil: Brecht Verhältnis zur Tradition. Akademie-Verlag, Berlin 1972, стр. 89.*

лукавство — лукавството да протурим умни мисли таму каде што ја прогонуваат, или да ја извлечеш од мочуриште кога се дави; тоа лесно се постигнува со суровост, но и со лукавство, со принципиелна непоколебливост и со еластична тактика — да, тоа Брехт мошне силно го одушевуваше. . . . Методата на дијалектичкиот материјализам Брехт ја научи кај Маркс и Ленин и ја применуваше на свој начин во својата поезија, во своите драми и во својата проза.¹²

Дијалектички аналитичар беше Брехт веќе во почетокот на својот литературен пат, бидејќи веќе во своите први дела безобзирно ги прикажуваше големите и дури апсурдните спротивности во општеството и во луѓето. Таму каде што оваа негова драмска дијалектика беше уште идеалистичка, беше хегеловска во позитивна смисла, од којашто, проучувајќи ги пред сè делата на Маркс и Ленин, мошне брзо го откри патот кон материјалистичката дијалектика, слично како што и младохегелијанецот Маркс од Хегеловата идеалистичка дијалектика, поставувајќи ја од глава на нозе, го пронајде патот кон материјалистичката дијалектика — патот што треба да го изоди секој што сака до дното да го сфати научниот социјализам противставен на идеалистичко утопистичкиот и да го усвои како активно и творечко мислење. Затоа Брехт не помалку го ценеше Хегел од Маркс, бидејќи очигледно најпрвин ја изучуваше дијалектиката кај Хегел, и не е необично, иако можеби донекаде сентиментално, дека Брехт имаше желба да биде погребан покрај него, чијшто гроб можел да го гледа кроз прозорец од својата работна соба, каде што живеел и работел во последните години од својот живот; како и Марксовите и Лениновите, постојано ги читаше и неговите дела.¹³ Желбата му беше исполнета. Секако Брехт е еден од најголемите драматичари-дијалектичари во германската и во светската литература, како што Хегел, Маркс и Ленин се генијални дијалектичари во филозофијата.

Својот поглед на светот до којшто дојде со помош на изучувањето на марксизмот, Брехт не го чувствуваше и доживуваше како пречка или дури и тежина во творечкиот процес, бидејќи всушност поради спознајната до којшто дојде, како преку сопствените искуства, доживувања и открипија, така и со помош на дијалектичкиот и историскиот материјализам, се чувствуваше ослободен од копирачките на традиционалните погледи и врски. Неговиот принцип беше перманентно револуционерен и динамичен, исто таква беше и неговата уметничка творечка сила. Неговиот дијалектички разум му беше всушност конечен творечки фактор, но секогаш дури откако „ќе ги измереше далечината и небесните висини“ ќе ѝ се предадеше и на емоцијата. И тоа е доста присутно особено во неговата лирика и во песните во неговите драмски дела, во кои песните имаат слична функција како и хорот во старогрчките трагедии и комедии.

Иако се чувствуваше слободен во својот поглед на светот, како дијалектичар беше свесен колкава е неговата уметничка и идејна одго-

¹² *Hans Eisler*, цит. според наведената книга, стр. 89.

¹³ „Од класичната германска филозофија тоа беше пред сè Хегел што Брехт постојано одово го читаше и му се восхитуваше, така како што им се восхитуваше уште само на Маркс и Ленин.“, *Ibid.*, стр. 150.

ворност. Затоа и за него се однесува она што ѝ го рекол Ленин на Клара Цеткин: „Секој уметник, секој што смета дека е уметник, има право да создава слободно, согласно со својот идеал, независно од сè. Меѓутоа, јасно, ние сме комунисти. Не смеемо со скрстени раце да дозволиме хаосот да се развива како што сака. Ние мораме потполно планирано да раководиме со тој процес и да ги обликуваме неговите резултати.“ Брехт правилно ја разбра оваа Ленинова мисла, нејзината дијалектика, нејзиното за и против, па дури и ја применувал во своето творештво, откако со помош на марксизмот и ленинизмот се ослободи од младешкиот анархизам и нихилизам што насекаде гледаше само непроменлив човечки и општествен хаос. Марксизмот со својата материјалистичка дијалектика на Брехт му помогна да навлезе во подлабока анализа на причините на овој хаос, што понатаму го прикажуваше како променлив, бидејќи веднаш ги откриваше неговите сили што се движат во спротивни правци. Од анархидниот нихилизам помина во динамично критично расудување и прикажување на луѓето и на односите какви што се — без осврнување на лево и десно — поаѓајќи од спознанието дека сè е менливо — општеството и човекот. Единствено во тоа беше неговиот „активизам“ или „дидактизам“, кои пак никогаш не беа ждановско соопреалистички¹¹, туку сосема противждановски, бидејќи беа дијалектички и не

¹¹ Сп. B. Brecht: Über Realismus, Edition Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1971. Прилозите собрани во оваа книга, се разбира, не се без противречности. На многу места може да се почувствува како Брехт се обидува да се пробие низ минското поле на официјалниот политичко-литературен догматизам и примитивниот политички дидактизам на ждановскиот соопреализам, против кој во далените услови не можел начелно да се бори, ако сакаше да ја избегне судбината која го снајде неговиот пријател и првиот преведувач на неговите дела на руски јазик С. Третјаков или В. Мајерхолд. Мораше да се раководи според начелата на својот класичен и за него лично карактеристичен напис „Пет тешкотии во пишувањето на вистината“, (B. Brecht: Schriften zur Literatur und Kunst 2, Suhrkamp Verlag 1967, стр. 11–34; Fünf Schwierigkeiten beim Schreiben der Wahrheit). Напишан е 1935 година. Првичната намена му беше за и против приликите во нацистичката Германија, во сталинистичко-ждановскиот период во политиката на уметноста му дава општо значење и вредност. Карактеристично за Брехт е дека петтото поглавје, што носи наслов *Лукавство*, во кое се расправа како да се шири вистината, завршува со реченицата: „Да ја шириш вистината, потребно е (и) лукавство“. Според ова начело често пати се раководел и сам. Ова потсетува и на Лениновата мисла за лукавството. Брехт мораше цел живот да веста (како многумина) низ бројни теснини на Сцили и Харибли.

Марксистички ориентираниот литературен критичар Валтер Бенјамин, кој во шпанското пристаниште Port Bou во 1940 година изврши самоубиство, бидејќи му се заканувале дека ќе го предадат на Гестапо, многу се занимавал со делото на Брехт. Неколкуте негови написи и записи се печатени во книгата „Versuche über Brecht“ (Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1966). Тука се објавени и фрагменти од „Разговорише со Brecht“ (стр. 117–135), водени во Свенборг каде што Брехт живееше во прогонство. Меѓу другото многу разговарале за Кафка, посебно за „Процес“. Иако Брехт кон многу нешта критички се искажа, сепак Кафка го сметал за значаен писател и го вбројувал во редот на Кларет, Грабе и Бихнер. Во сите нив гледал бродолупници. Бил на мислење дека врз Кафка влијаел Достоевски, посебно легендата за Великиот инквизитор од „Браќа Карамазови“. Во разговорот Брехт меѓу другото велел: „Што може да стане Чека се гледа од Гестапо“ (31. VII 1934). Меѓу другото Брехт велел и дека „социјалистичко стопанство во една земја не може да се оствари“ (21. VII 1938). Во волежката со Лукач, кој тогаш претејел со „Московска линија“, изјави (29. VII 1938);

механички, а никако безживотни или дури „праволиниски“. Дијалектичко материјалистичкиот поглед на светот му помогна слободно да го формира сопствениот животен поглед, насочен кон човекот како кон најсовершенно суштество во природата и во општествените односи, а воедно целосообразно организирано и творечки разумно ја водеше својата инспирација.

Braiko KREFT

BRECHT IN MARKSIZEM

REZIMÉ

Brecht se je začel seznanjati z marksizmom po prvem obdobju svojega literarnega dela, ki je v marsičem pesniški in dramatski izraz nihilistično-anarhoidnega individualizma (drame „Baal“, „Bobni v noči“, „V goščavi mest“, „Mož je mož“, „Beraška opera“, pesniška zbirka „Hišna postila“). Sledijo leta intenzivnega študija marksizma in politično komunistične orientacije, čeprav ni bil po nekaterih podatkih nikoli partijsko organiziran. Prepričan je v nujnost svetovne revolucije, še posebej v nujnosti socialistične revolucije v Nemčiji, kjer se je začel bohotiti hitlerizem. To obdobje, ki bi ga smeli imenovati svetovnonazorsko in politično skoraj že ortodoksnega, označuje njegova politično in svetovnonazorsko didaktična dramatika (predvsem drami „Ukrep“ [„Die Massnahme“] in „Mati“, ki je napisana po romanu Gorkega, vendar zelo svobodno). K cikli dram tega obdobja spada tudi igra iz španske državljanske vojne „Puške gospe Carrar“, ki jo je napisal že v emigraciji, kamor se je rešil zadnji hip pred nacistično aretacijo in smrtjo. Sledi tretje obdobje, ki je hkrati višek njegovega umetniškega ustvarjanja in njegove filozofsko-materialistične dialektike. Ta je metoda, vsebina in ideja njegove dramske dialektike, ki je umetniško in idejno stvariteljska in nedogmatična (drame „Mati Korajža in njeni otroci“, „Življenje Galilea“, kritika tragičnega kompromisarstva znanosti, uperjena zoper atomske fizike, hkrati pa posredna kritika osebnih političnih stisk in kompromisov v času stalinizma, „Dobri človek iz Sečuana“, „Gospod Puntila in njegov hlapec Matti“, „Kavkaški krog s kredo“ itd.). Brecht socializma ni doživljal in pojmoval le kot politične in socio-loške doktrine, marveč kot nov, po znanstvenem socializmu osnovan revolucionarni materialistični svetovni nazor, kakor ga je označil tudi Lenin, nazor ki je ves usmerjen v ta edino obstoječi realni svet, družbo in človeka v njem, ki pa so po marksističnem spoznanju vsi spremenljivi. Spremembe pa ne prihajajo mehanično ali stihijsko, marveč so nedeljivo povezane tudi s človekovimi spoz-

„Всушност таму немам никакви пријатели. И московјаните исто така ги немаат — небаре се мртви“. Не е незанимливо да се напомене дека Брехт порадо емигрирал во САД. Во СССР остана само кратко време. Така, несомнено, ја избегна инквизицијата, чишто жртви биле И. Бабел, В. Мајерхолд, Б. Пиняк, Брехтовиот пријател С. Третьаков и други.

nanji in aktivnostjo. Zato ni aktivnost in dinamika kulturne nastave v revolucionarnem boju in razvoju družbe nič manj važna, kakor njena ekonomsko-materialna osnova, ker je med njima dialektično in ne mehanično razmerje. V delih zadnjega obdobja skuša Brecht po materialistični, sociološki, idejni, dialektični in psihološki analizi dramsko slikovito prikazovati življenje in ljudi, kakršni so. Ni več klasicistično politično in razsvetljensko didaktičen, kakor v drugem obdobju, marveč skuša dramsko-dialektično po shakespeareško in marksistično kritično kazati družbi zrcalo. Brani se pred dogmatično kritiko, ki mu očita, zakaj njegova mati Korajža spričo številnih nesreč in udarcev ne spregleda in se ne spremeni, kakor je spregledala mati v romanu Gorkega. Pravi, da si naj gledalci iz primera matere Korajže sami ustvarijo spoznanje in nauk, da se bodo sami spremenili in ob tem spoznanju spreminjali tudi sebe in razmere, ki determinirajo usode in značaj mater Korajž in nje same. Tako je Brecht stvariteljsko dinamično uveljavljal v tej svoji dramatiki isto dialektiko, kakor so jo Marx, Engels in Lenin uveljavljali na ekonomskem in filozofskem področju. Prav ta Brechtu svojstvena dramska in kritična dialektika ohranja njegova najboljša dela čez njegov biografski čas kot klasičen primer nove, revolucionarne dramatike, ki ni enosmerna prav zaradi tega, ker je materialistično dialektična in zato tudi kritična.

ЉУБЕН ЛАПЕ

Дойисен член ЛУБЕН ЛАПЕ

Роден е во Прилеп во 1910 година. Дипломирал на Филозофскиот факултет во Белград во 1936 година. Редовен професор е на Филозофскиот факултет во Скопје.

Дойисен член на МАНУ е од 1972 година.

Објавил повеќе трудови кои илустрираат важни проблеми од историјата на македонскиот народ, особено од XIX век до крајот на Првата светска војна.

ЖИВОТНИОТ ПАТ И ДЕЛОТО НА ПЕРЕ ТОШЕВ

Од редицата крупни фигури на македонското национално-револуционерно движење од крајот на XIX и почетокот на XX век најмалку внимание му посветила нашата историографија на Пере Тошев, еден од основоположниците на Тајната македоно-одринска револуционерна организација и повеќегодишен член на нејзиниот Централен комитет во Солун.

Силен ум со извонредни квалитети на цврст конспиратор и организатор, Пере Тошев целиот свој живот ќе ѝ го посвети на Тајната македоно-одринска револуционерна организација, ќе ги осмислува и трасира патиштата на нејзиниот од, ќе ја брани од секакви надворешни влијанија и пречки, остро ќе се бори за воведување принципите и нормите на демократскиот централизам во механизмот на сите нејзини тела и ќе изработи за таа цел еден опширен правилник за нејзиното раководење.

За разлика од елоквиентниот на збор и јак на перо негов вртник и другар од детинство Ѓорче Петров; за разлика од експанзивниот ентузијаст и масовик Гоце Делчев и, за разлика од гордиот и не ретко наметлив Даме Груев, Пере Тошев беше и си остана до крајот на својот живот затворен во себе си и со својата прекалена скромност, туку речиси остана и до денес најнезабележлив од сите водачи на организацијата. Тој не остави никакви напишани спомени за својот животен пат како мнозина други и, освен една обична поштенска карта,¹ која што ни дава драгоцен податоци за еден момент од Перевиот живот, други архивски материјали до овој момент не се пронајдени од него.

Прв Ѓорче Петров при крајот на својот живот покажа поголем интерес да напише нешто повеќе за Пере Тошев.² Изгледа дека смртта го попречи Ѓорчета да го објави напишаното за Пере Тошев. Меѓутоа, во посмртното издание на Ѓорчевите спомени се запазени доста податоци за Перевиот живот сè до 1904 година. Сосема стои високата оценка на проф. Димитар Митрев за Ѓорчевото пишување во спомените дека „Тој (Ѓорче — б. м.) пишува за Пере Тошев со реален пиетет и со реални означувања на неговите револуционери достоинства, не вршејќи омало-

¹ Спомени на *А. Лозанчев*. Институт за национална историја, Скопје, документација, Сл. IV 68, стр. 50.

² *Љ. Лајче*, Непознати писма и телеграми на Ѓорче Петров. Гласник на ИНИ XV, 2, стр. 271; Пере Тошев. Македонски вести, I, стр. 1.

важувачки компарации заради истакнување на сопствените достоинства”.³ Останатите и немногубројни статии за Пере, тукуречи од пригоден или повеќето од мемоарски карактер, ни даваат инцидентно по некој настап или момент од животот на Пере Тошев поврзан со самите автори,⁴ но далеку се од податоците на Ѓорчета и по својата вредност и по своето значење.

Ни единствената книга посветена на Пере Тошев под наслов: „По крвав път. Очерк за живота и дейноста на Пере Тошев”, напишана од неговиот внук Светозар Тошев⁵ не базира на архивска документација, бидејќи нејзиниот автор не располага со неа, и ги ползува, покрај спомнативе пригодни статии уште и усните раскажувања на мнозина познаници на Пере Тошев. Но авторот пропуштил да исползува неколку значајни статии кои би му дале појасна претстава за идејниот лик и стремежите на Пере Тошев и би ја ослободиле книгата од нејзината едностраност и погрешна националистичка обоеност.

Не може да се разбере ни да се следи Перевата личност и неговата активност ако не се изложи во кратки црти животната средина во којашто се родил, растел и го оформувал својот светоглед.

Прилеп, каде што во 1865 г. се роди и растеше Пере Тошев, во крајот на 70-те години од XIX век беше почнал економски прилично да запаѓа. Прочуениот панаѓур, што толку богати приходи му носеше на градот, престана да се одржува. Развиеното прилепско занаетчиство, поради конкуренцијата на внесуваните европски производи и полу-фабрикати заслабна. Разлабавената турска власт во целата Империја

³ Д. Митрев, Мислителот Ѓорче Петров. Свечен собир посветен на Ѓорче Петров. МАНУ, Скопје, 1971, стр. 18.

⁴ Ацев Пешар, С Пере Тошев од Битоља до София след сражението в Крушевица. Илюстрация Илинден, бр. 94—97 (1938). Анастасов Јо, Пере Тошев. Славяни XXIII, 5, 1967. Грашев Иван, Ѓорче и Пере. Възпомятелен лист на трима големи македонци революционери. София 30. VI 1945 г. Делирадев Павел, Перето. Възпомятелен лист од 30. VI 1945. Думев В., Пере Тошев. Ил. Илинден, бр. 76 (1936). Иванов Ил., Македонска галерија. Пере Тошев. Сб. Илинден 1903—1922, София, 1922. Иванов Ил., Нужно е повече светлина. Сб. Илинден 1903—1924, София, 1924. Киров Никола — Майски, Из спомените ми за Пере Тошев. Ил. Илинден, бр. 51—52 (1933). Кисуров, Пере Тошев. Македонско дело, бр. 41 од 10. V 1927. Кисуров, Пере Тошев и преустройството на Организацията. Македонско дело, бр. 90 (1929). Коцев Хр., Страници из спомените ми. Пере Тошев. Сп. Македония, I, 10 (1922). Лапе Љ., Пере Тошев. В. Нова Македонија од 4. V 1953. Лапе Љ., Пере Тошев. ГИНИ, Год. XVI, 2 (1972). Lape Lj. Pere Tošef. Macedonian Review, II, 3 (1972). Лозанчев А., Спомени (во ракопис) ИНИ Скопје, документација Сл. IV 68. Перев лист. Издава Прилепското братство в София. София 1924. Пере Тошев. Македонски вести (София), бр. 4 (1935). Пере Тошев. (По случай 19 години од убиството му.) Македонско дело, бр. 138. Пърличев К., Пере Тошев (во книгата на Г. Баждарев, Духът на Македония. София, 1923). Истото на германски во сп. Pro Macedonia, № 3. Ѓорче Пешар, Спомени. Скопје 1950. Пој Лазаров Р., 60 години од смртта на Пере Тошев. Нова Македонија од 4. и 5. V 1972 г. Р—ки Јанко, Гоце Делчев, Пере Тошев и Яне Сандански. Македонско дело, бр. 197—198 (1935). Сий. Т., Пере Тошев. Ил. Илинден, бр. 25 (1930). Тошев Св., По крвав път. Пловдив 1969. Тошев Св., Пере Тошев. Сп. Славяни, бр. 5, 1972. Шайкарев Кл., Пере Тошев, в. „Целокупна България” од 5. и 6. XII 1941, стр. 6.

⁵ Тошев Светозар, По крвав път. Пловдив, 1969, стр. 271.

и поконкретно во Прилеп, им даде можност на разни муслимански насилници од типот на Чучук Сулејман, Квачка и др. да се засилат и неконтролирано да вршат насилби над прилепските селани и граѓани. Незадоволството од нивните притисоци и зулуми не закасни да предизвика отпор. Се создаде завера од повидни прилепски граѓани коишто го ангажираа смелиот дабничанец Спиро Црне за да ги ликвидира насилниците. Се појави, според пишувањето на Ѓорче Петров во неговите спомени и „комитско движење во Прилепската околија”,⁶ како предвесник на организираниот отпор на македонскиот народ и потраа неколку години. Благодареејќи нему, беа истребени насилниците, но турските локални власти ја открија заверата во градот. Зетот на Пере Тошев за постарата сестра, Поп Аврамија, како виден завереник беше фатен 1880 година⁷, осуден во Солун и пратен на заточение на остров Родос, а вујкот на Пере беше идната година убиен од Турците во врска со овие раздвижувања во Прилеп. Тоа беа настани што се засекоа длабоко во свеста на младиот Пере и предизвикаа немир и омраза кон турската неправична управа. Веќе летото 1883 година, како ученик во Солунската гимназија, Пере го направил првиот смел обид да се поврзе со прилепските комити водени од војводата Димо Дедото и да се договори за начините на нивното материјално издржување.

Перовото бунтовништво против секаков вид неправди и притисоци се изрази и на друг терен. Тој, како и неговиот сокласник Ѓорче Петров, не можејќи да го поднесуваат језуитскиот систем на воспитание и интернатската стега на тогашниот конзервативен директор на Солунската гимназија, дигнале бунт и биле исклучени од гимназијата. Заминавајќи во Пловдив да го продолжи образованието, Пере се вклучил и во тамошните бурни политички настани, особено во реорганизацијата на веќе постојните стари друштва од македонски печалбари во Пловдив и во други места и во доведувањето нови управи во нив. Перета го затече во Пловдив и Српско-бугарската војна 1885 година во која, како и мнозина бујни ученици од Пловдивската гимназија, и Пере зеде учество.

Од големо значење за формирањето на Перевиот светоглед треба да се смета неговото дружење во Пловдив со неколку руски прогресивни емигранти — народници и нихилисти (Дебагориј Мокриевич, капитан Луцки и др.) под чиешто влијание почнал да ја проучува и следи прогресивната руска литература, особено литературните огледи на Скабичевски⁸. Неговото дружење со прогресивните македонски студенти во Софија околу кружокот на Младата македонска книжовна дружина и нејзиното списание „Лоза”, според сè уште несигурни податоци, го зацврстиле во увереноста дека треба да ги посвети сите свои сили на својот народ и земја.

⁶ Ѓорче Петров, Спомени. Скопје, 1950, стр. 15; Г. Трајчев, Град Прилеп. София, 1925, стр. 216—217.

⁷ В. „Зорница” од 25. XI 1880 г., стр. 191 и од 23. XII 1880, стр. 207.

⁸ Во своите „Рани спомени”, София, 1967, стр. 258, Симеон Радев тврди дека Пере Тошев го советува да ги проучува руските критичари и му ги подарил двата тома на тие Огледи од Скабичевски.

Обично се мисли дека неговата политичка активност почнува со неговото поставување за наставник во Битола 1894 година, односно со организирањето во тој град на првата јатка на Тајната македоно-одринска револуционерна организација. Меѓутоа, еден досега слабо ползуван податок од спомените на Ѓорче Петров нè убедува дека Перевниот интерес за организирано работење во Македонија против турската власт почнало многу порано да се манифестира. Ѓорче Петров непри- нудено раскажува дека тој како наставник во Скопската гимназија (1889—1891) добил писмо од Пере Тошев од Солун во коешто овој го канел да се состанат и да почнат „да работат на организирање за осло- бодувањето“ на Македонија на што Ѓорче, занесен во своите научни испитувања на скопскиот терен му одговорил негативно.⁹ И од друг извор се потврдува оваа рана политичка заинтересираност на Пере То- шев. Имено, Илија Иванов, наставник во Прилепската гимназија заедно со Пере Тошев и Даме Груев во учебната 1892—1893 година, е уште покатегоричен во однос на поттирнувањето на раната активност на Пере Тошев. „Со чиста совест исповедувам, пишува Иванов, дека Пере не еднаш ми говореше дека е дојдено времето да се работи за слободата на Македонија и дека со таа задача треба да се ангажира младото учи- телство... Пере настојуваше учителот да „апостолствува“ надвор од четирите ѕидишта на училиштето и да го готви народот за самостоен слободен живот“¹⁰. Меѓутоа, несомнената и опишаната организаторска дејност на Пере Тошев почнала со неговото доаѓање за наставник и воспитувач во Битолската неполна гимназија, во учебната 1894—95 година. Пере станал не само основоположник на битолскиот местен комитет на ТМОРО, кој нешто подоцна прерасна во окружен комитет,¹¹ туку и воспитувач на редица млади интелегентни кадри и револуцио- нерни кои оставајќа длабоки траги во нашето национално револуционерно движење. Како воспитувач во битолскиот интернат и во секидневен контакт со своите повозрасни ученици, Пере Тошев имал можност по долго набљудување да ги оцени и одбере оние од нив што имале најдобри морални и интелектуални квалитети и што се пројавувале како цврсти карактери. Повеќето од дејците на Западна Македонија, кои подоцна ќе се пројават како солидни организатори и борци, беа негови воспитаници, како, на пример, Лечо Настев Церовски, Манојл Розов, Лазар Поп Трајков, Велјан Илиев од Смилево и др.¹²

Во својството на воспитувач и надзорник на гимназискиот ин- тернат во Битола, Пере Тошев располагал и со библиотеката на уче- ниците врз кои, преку избраната литература, влијаел на нивното рево- луционизирање. Набрзо од полздигнатите ученици го формирал и првиот револуционерен кружок во гимназијата и неколку други такви

⁹ Ѓорче Петров, *Спомени*, стр. 18.

¹⁰ Ил. Иванов, *Нужно е повеќе светлина*. Сб. Илинден, 1903—1924. София, 1924; стр. 37.

¹¹ Ѓ. Петров, *Спомени*, стр. 21; Б. Мирчев, *Спомени на някои активни дейци в македонското движение*. Известия на Института по българска история, Том VI. Со- фия 1956, стр. 499.

¹² Б. Мирчев, цитираната статија, стр. 485.

кружоци во градот. Брзото закрепнување на овие кружоци и ентузијазиранието прифаќање на револуционерните идеи го натерале Тошев да се договори со Даме Груев да ги рашират мрежите на Организацијата и надвор од Битола, прво во соседните села, а потоа во градовите Ресен, Охрид, Прилеп,¹³ Кичево и другите околии на Битолскиот округ.

Како прв претседател на Окружниот комитет во Битола, Пере Тошев успеал да се опкружи со многу способни и активни соработници во лицето на Горче Петров, редактор на првиот нелегален весник на округот „На оружје“, потоа со младите трговци Глигор Полев, Горги Пешков, фотографот Анастас Лозанчев, бакалот на битолската црква Томе Николов, наставниците и учителите Антон Кецкаров и Христо Чемков. Затоа и на вториот општ конгрес на Организацијата во Солун, во време на велигденската ваканција 1896 година, како претставник на Битолскиот округ, Пере Тошев имал можност не само да чуе за успехите на Организацијата во другите окрузи на Македонија, туку и сам да ги покаже добрите резултати од активноста во Битолскиот округ. На настојувањата на Даме Груев на овој конгрес да се установаат единствени бланки со печатот на ЦК за сите окрузи на Организацијата, Пере Тошев се спротивставил на оваа административна централизација и истанил со барањето да му се дозволи сите окрузи да имаат свои посебни печати.¹⁴ Оваа прва рана пројава кај Перета против централизаторските тенденции на Дамета ќе ја покажува во понатамошните контакти не само со Груева, туку и со други со што ќе се легитимира уште рано како револуционер демократ.

Крушен е неговиот придонес во реализирањето на идејата за создавање на првата организаторска чета во Битолскиот округ, летото 1897 година, под раководството на стариот и прославен во народните песни Ордан Пиперката¹⁵. Но, Пере заедно со своите соработници во Битола ги използувал и остатоците на некогашните оружени селски фарии во Битолскиот округ и ги вклучил овие самобитни компании во планираната дејност на Организацијата. Со тоа Организацијата во Битолскиот округ станала не само масовна, туку и борбена сила со новото ефикасно дејство на четата и фариите.

Во почетокот на учебната 1898/99 година Пере Тошев го напуштил Битолскиот округ и преминал на работа во Солун како училишен инспектор. Оваа нова служба му давала извонредни можности под формата на ревизија на градските и селските училишта во Солунскиот вилает да доаѓа во тесни контакти со раководителите на селските комитети во вилаетот, што биле главно во рацете на учителите. Дотогаш постигнатите резултати во Битолскиот округ во омасовувањето на Организацијата и нејзиното тактично раководење без поголеми потреси му давале морално право да го добие врвното место во Организацијата, т. е. да стане член на нејзиниот Централен комитет. Во својството на училишен инспектор и член на ЦК, Пере Тошев не само што вршел ревизија на

¹³ *Г. Пејтров*, Спомени, стр. 21—23.

¹⁴ *Г. Пејтров*, Спомени, стр. 18.

¹⁵ Към борбите в Югозападна Македонија. По спомени на *Л. Джеров*, *Г. П. Христидов*, *Н. Андреев* и др. София, 1926, стр. 7.

комитетите во опширниот Солунски вилает, туку формирал и нови каде што уште не стигнала Организацијата да ги оформи. Воденскиот и гевгелскиот раководител говорат за една подолга таква ревизорско-организаторска турнеа на Пере Тошев во 1898 година, особено гевгелскиот раководител Аргир Манасиев, тврдејќи дека тоа била „прва обиколка во Гевгелско и Ениџе-Вардарско на член на Централен комитет“¹⁶.

Престојот на Пере Тошев во Централниот комитет се совпаѓа со постигнатата највисока фаза во развитокот на ТМОРО. Пред сè, мрежата на Организацијата не само што ја опфатила цела Македонија, туку и Одринската област. Освен рамномерната распределба на раководните кадри по окрузите и околиите и масовизирањето на најголемиот дел од населението во нив, идејата за самовооружување како најсигурна можност да се дојде до самостојното извојување на слободата на македонскиот народ, беше фатила длабоки корени сред членството. Главната бомболеарница на Организацијата во Кустендилско, под раководството на Гоце Делчев, и неколку такви помали во внатрешноста на Македонија, како и постојаниот приток и скришен дотур на друго оружје по тајните канали од соседните држави и од Албанија, беше го подигнала револуционерниот дух на членството и верата скоро кај целиот народ дека само со свое оружје може да се извојува слободата на неговата земја. Систематското создавање кај секоја околија по една организаторско-агитаторска чета, која со своите одмазди над познатите локални зулумчари во многу случаи ги принудувала да се спотајуваат, уште повеќе ја зацврстувала оваа вера и надеж на луѓето во Организацијата.

На Централниот комитет во Солун му претстоело да го ликвидира уште таканареченото „Револуционерно братство“ на егзархиско-врховистичките елементи во Македонија, коешто и по својата идеолошка платформа и тактика стоело на спротивни позиции од Организацијата, та поради разгорештените меѓусебни борби во Солунско и Серско можело доста да му напакости на ослободителното дело. Поради убиството на еден од најупорните членови на ова братство во Серез, братствените раководители во Солун на чело со Иван Гарванов решиле за освета да го убијат, меѓу другите членови на ЦК, и Пере Тошев.¹⁷ Меѓутоа, ЦК повел преговори во 1899 година со членовите на ова Братство и под доста поволни услови ја неутрализирал неговата активност.

Во својството на член на ЦК Пере Тошев добил задача да ја ограничи претераната бујност на ученичките кружоци во Солунската гимназија и заедно со видниот член на Организацијата поп Стамат истата задача ја извршил со успех.¹⁸ Меѓутоа, крупната солунска афера од месец јануари 1901 година, во која покрај околу 300 уапсени членови на Организацијата бил провален и затворен целиот состав на Централниот комитет

¹⁶ Б. Мирчев, Спомени на Аргир Наков Манасиев за учестието му в македонското револуционерно ослободително движење до Илинденското встание. Известия на Института по българска история, Том VII (1957), стр. 354; К. Пърличев, Пере Тошев (во книгата на Б. Баждаров, Духът на Македонија, Кн. I. София, 1923 г.).

¹⁷ Христо Майдов, За својата револуционна дейност. София, 1928, стр. 16.; Спомени на Даме Груев, Борис Сарафов и Иван Гарванов. София, 1927, стр. 12.

¹⁸ Ал. Кипров, Ученичките кружоци. Ил. Илинден, бр. 27, стр. 11—12.

тет, ја прекратила успешната дејност на Пере Тошев. Бил обвинет на специјалниот турски суд во Солун, како еден од највисоките раководители на Централниот комитет, дека одржувал писмени врски со војводите на организациските чети, дека го пазел во себе клучот на шифрите за кореспондирање со окружните комитети, дека изработил еден дел од новиот правилник за четите и дека праќал тајни дописки од Солун до весникот „Реформи“ во Софија. Пере категорички ги одбил сите наводи на истражувачот и откако бил осуден на 101 година робија, протестираше со жалба пред Касациониот суд.¹⁹ Неговото цврсто држење пред непријателскиот суд и непризнавањето на ниедно од горните обвиненија уште повеќе го подигнале неговиот авторитет, а неговата несебичност и скромност при располагањето со организациските средства го доведувале во чест и судири со неговите другари во мало-азискиот затвор Подрум-Кале, каде што биле испратени на издржување на казната.²⁰

Осумнаесетте месеци проведени во најтешките турски затвори, кои во прилична мера го упропастиле Перевото здравје, не успеале да го скршат неговиот револуционерен дух и волја за понатамошна работа. Беќе на другиот ден по амнестијата и пуштањето од затворот во Подрум-Кале и по пристигнувањето во Солун, на 2. IX 1902 година, Пере активно учествувал на закажаниот конгрес на Организацијата во истиот град.²¹ Упатувајќи се по конгресот, веројатно на организациска работа во Битола, Пере бил оневозможен и под притисок на полициските власти бил принуден да ја напушти Битола и да замине во своето родно место.²² Ни во Прилеп не можел да се задржи подолго време, поради постојаното следење на неговото движење во градот од страна на турските власти. По покана на Горче Петров и Гоце Делчев од Софија, Пере се упатил таму каде што истовремено и неговите другари од Подрум-Кале, Христо Татарчев и Христо Матов, се јавиле во улогата на полномошници на Централниот комитет. Пеју Јаворов тврди дека и Пере Тошев имал такво писмо за полномошник на Централниот комитет во Софија, но го уништил,²³ несогласувајќи се да работи заедно со Христо Татарчев и Христо Матов, од кои го делеле доста разлики од личен и идејно-тактичен карактер. Прекршувајќи ја дотогаш применуваната тактика на задграничните претставители на затвореност, т. е. немешање во внатрешните работи на Бугарија и невовлекување по политички прашања од дипломатски карактер на општење со бугарската влада, ниту со нејзиниот кнез,

¹⁹ Архив на Македонија, П. П. одделение, филм. бр. 663/1901.

²⁰ „Тие во Подрум се беа разјале меѓу себе си, пишува Горче во своите спомени на стр. 117—118. Пере со Докторот од тогаш не можеа да се трпат. Даме и со Матов и со Докторот беше оладен до голема степен поради сигни работи (пари дошле, еден сака општност на средствата, друг поголема охолност, еден се покажал себичник и др.“

²¹ Христо Матов за својата револуционна дејност. Софија 1928, стр. 51.

²² Вести из Турско. Пере Тошев интерниран. В. „Право“ од 27. IX 1902, стр. 3.

²³ П. Јаворов, Гоце Делчев, Съчинения. Т. III, Софија, 1965, стр. 211. И во едно писмо од 14. I 1903 г. на Лука поп Теофилов пишано до Иван Белешков по порачка на Татарчев и Матов, Пере Тошев се спомнува заедно со нив како претставител на Организацијата. Спореди Л. Томов, Лука поп Теофилов. Ил. Илинден, бр. 38 (1932), стр. 8.

Матов и Татарчев почнале да се пројавуваат како обични политиканти и опортунисти, со што никако не можел да се согласи Пере Тошев и неговите другари Ѓорче Петров и Гоце Делчев.²⁴ При крајот на 1902 г. и почетокот на 1903 г. веќе дошло до потполно разијдување на Перета со нив по прашањето на донесеното решение на Солунскиот конгрес за кревање востание во Македонија. Служејќи се со тактиката на резервираност под изговор „дека е нов и дојден од затвор; дека не е добро осветлен за вистинската положба овде и внатре, а со интимната мисла против донесеното решение за кревање востание“, Пере Тошев решил повторно да се врати нелегално во Македонија, како што пред него тоа истото го стори и Гоце Делчев, надевајќи се дека самиот терен ќе му овозможи поправилно да се ориентира во донесувањето суд по ова крупно прашање. За жал, кога Пере стигнал во Прилеп туку што беше завршил Смилевскиот окружен конгрес со своите заседанија, и го санкционирал солунското решение за кревање востание. Покрај донесеното решение за неодложно кревање на востанието истата година, Смилевскиот конгрес во отсуство го беше одбрал Перета дури за член на Главниот штаб за Битолскиот округ. Движењето со членовите на Главниот штаб по селата во Демир-Хисарско и Ресенско непосредно пред востанието како да го убедиле Тошева во недоволната вооружена подготвеност на масите за востание и во слабата екипираност со војнички оспособен раководен кадар. Појдувајќи од овие основни и други факти, Пере настојувал пред членовите на Главниот штаб, кога овие го покренувале прашањето за фиксирање точната дата на денот на кревањето на востанието, да се помести за подоцнежнo време и, доаѓајќи во остар конфликт со Даме дали по ова или и по други прашања, го напуштил Штабот и заминал за Прилепско.²⁵ Неподготвеноста на Прилепската околица со оружје и бојни кадри уште повеќе ја зацврстило во Перета недовербата во среќниот исход на востанието и неговата ненавременост. И не е ништо за чудење кога на два три дена пред востанието членот на градскиот комитет на Прилеп му ја пренел писмената директива на Штабот за кревање на востанието на Илинден во с. Ореовец, каде се беше прибрал во четата на околинскиот војвода Петре Ацев, Пере да ја искажал во иронична форма својата скепса во успехот на востанието со турските зборови: „Бостание јапацанас“ (бостан ќе правите).²⁶ Навистина Пере Тошев зел учество со пушка в рака во малкуте вооружени акции на прилепската чета по време на Илинденското востание само заради тоа да не го повреди единството на акциите што го наложувала моменталната ситуација и одлуката на Главниот штаб на Битолскиот округ и што, како и Ѓорче Петров, не сакал во овој судбоносен настан да се дели од својот народ на кого што целиот живот беше му го посветил.

Катастрофата што по востанието настапила длабоко ја засегнала чувствителната природа на Пере Тошев. Тој не заминал зад граница како мнозина други, но заедно со Ѓорче и Даме, независно од разликите во

²⁴ *Ѓ. Петров*, *Спомени*, стр. 119, 121.

²⁵ *Спомени на А. Лозанчев*, стр. 30—31; *Спомени на Д. Груев, Б. Сарафов и Иван Гарванов*, стр. 91—92.

²⁶ *И. Мърмеџ*, *Тайната војна. Сб. Илинден 1903—1924*. Софија, 1924, стр. 59.

погледите со последниов, ги направил силните до максимум да помогне за поврзувањето на испоконатите мрежи на Организацијата во Битолскиот округ²⁷, за отстранувањето на настанатите настраности и деформации во некои краишта на теренот и, што е поважно, солидно да се подготви за едно коренито преобразување на организациониот механизам сообразно новонастанатите услови и потреби на времето. Дотогашната пракса на поставување на окружните и околиските раководители, без да ги одбираат самите членови на округот, односно околицата, потоа уфрлувањето без никаков избор на некогашниот врховист Иван Гарванов за претседател на Централниот комитет на Организацијата, а особено пресниот пример на битолскиот претседател на округот Анастас Лозанчев кој не дочекал да го чуе мислењето на свиканите делегати од околиците за фактичката состојба на Битолскиот округ за едно евентуално востание и сам лично без упатства и мислења на делегатите го ангажирал Битолскиот округ дека е готов за востание од една страна; пројавената тенденција на Даме Груев за „диктаторска власт“²⁸ и враќање на старата положба во Организацијата која не одговарала на новонастанатата ситуација од друга страна, сето ова го убедило Перета дека и во дотогашното устројство на Организацијата има доста недостатоци и дека треба тоа устројство да се менува. Голема е заслугата на Пере Тошев што на свиканиот конгрес на Битолскиот округ во прилепските села во месец јуни 1904 година смело и аргументирано ги изложил и ги систематизирал своите погледи за реорганизација на Организацијата во еден проект-правилник од 142 члена. Поради неговата важност и завлегување во суштинските прашања на дотогашното устројство на Организацијата, некои автори го нарекуваат овој проект-правилник и проект-устав, но тој во својот оригинален наслов со кој моментално располагаме го носи името Проект-правилник и по својата содржина и форма е само тоа. Два основни елемента, според Клисуров, содржи овој Перев проект-правилник:

„1. Тој предвидува избор на сите управни тела во Организацијата, од обичниот десетник до највисокиот член на Централниот комитет, а не како дотогаш тие тела да ги поставуваат или повисоките тела да ги назначуваат пониските;

2. Тој ги ограничува и строго ги определува правата на управните тела, а особено на Централниот комитет, кога без да ја копира самоиницијативата го гарантира меѓусебниот надзор и учество на поширок круг организациони работници во решенијата на соодветните тела, а не како порано, двајца тројца да решаваат и да се налагаат по прашања што не секогаш ги познаваат или неретко против потребите и пожелбата на времето“.²⁹ Ваквиот став застапуван на Конгресот и применет во проект-правилникот го легитимираат Пере Тошев како вистински револуционер

²⁷ Д. Зографски, Извештаи од 1903—1904 на австриските претставници во Македонија. Скопје, 1955, стр. 146.

²⁸ Д. Зографски, Цитирано дело, стр. 170, 208, 233.

²⁹ Клисуров, Пере Тошев и преустройството на Организацијата. Македонско дело, бр. 90, стр. 4; Споменуи на Горче Пейчов, стр. 160—161; Г. П. Христов, Револуционната борба в Битолскиот Округ. София 1955, стр. 87—88.

демократ и смел борец против конзервативниот централизам забарикадиран дури и во лицето на некогашниот основоположник на Организацијата. Ваквиот став на Пере Тошев истовремено го претставува како убеден демократ и револуционер кој полага големи грижи за чистотата и самостојноста на Внатрешната револуционерна организација со цел да ја водат во новите услови домородните сили без пречки.

На двата конгреса, окружниот во прилепските села 1904 година и општиот во Рилскиот манастир од 1905 година, Пере Тошев со својата упорност и неотстапливост успеал да ги спроведе своите концепции за изборноста на сите тела во Организацијата.

Но, ако по ова прашање и на ова подрачје од својата активност Пере Тошев покажал извонредна предвидливост и широчина, по прашањето на преземање мерки против засилената активност на големогрчката пропаганда во Битолскиот округ, непосредно по Востанието, покажал неснаодливост и револуционерна недоследност. Тој одобрувал и бранел на Прилепскиот конгрес едно циркуларно писмо на битолскиот Окружен комитет со кое овој им наредувал на војводите на четите од Битолскиот округ да ги превртуваат насилно дотогашните патријаршистички села во егзархистички, сметајќи дека само по тој начин ќе ги пресече уште во коренот пристапите на големогрчката пропаганда, без да води сметка за новите компликации и последици што можат да настанат во самата Организација: имено, појавата на нови судири помеѓу приврзаниците на патријаршистите и егзархистите, честите клевети и предавства на поединци и цели чети на Организацијата, засилениот терор и крвавите расправи од едната и другата страна. Се разбира дека слабоста на Организацијата по доживеаниот неуспех по Илинденското востание се обидела да ја употребува и големосрпската пропаганда, наоѓајќи свои адепти токму по време на заседанијата на Прилепскиот конгрес во крајните реони на Прилепската околина. Ополномоштен од Прилепскиот конгрес да ги ликвидира нејзините пристали во Поречкиот крај, Даме Груев и сам падна плен во нејзините раце, а Пере Тошев пратен со истата мисија во велешкиот Азот на веста за пленувањето на Даме Груев заборави како и друг пат не само на своите лични неслагања со Даме, туку пројави и голема доза на храброст во напорите да го спаси од рацете на адептот на големосрпската пропаганда и некогашниот Дамев другар од битолскиот затвор, поречкиот војвода Мицко.

По враќањето на Дамета од Мицковото пленство и неговото скоро заминување во Бугарија на лекување, како и по напуштањето на Битолскиот округ на Ѓорче Петров, Пере Тошев остана скоро сам од првите луѓе на Организацијата во Битолскиот округ, изложен на крстосан оган на соседните вооружени пропаганди. Некогаш сам, некогаш со четата на Петре Ацев, Пере Тошев во овие тешки моменти се движел од прилепските и мариовските села до Битола, насекаде зацврстувајќи ги заслабнатите редови на Организацијата и опаднатиот дух на нејзиното членство. Неговиот потпис заедно со Петре Ацев на еден циркулар на Битолскиот округ, испратен до велешката организација со препорака оваа да го препрати на скопскиот и на други окрузи, за да се изврши бојкот на планираните избори за мухтари и ази сè додека не ги повлечат

турските власти своите наредби за забрана на селското население да се движи ноќно време по еден часот, со кое всушност се оневозможувало движењето на куририте на Организацијата,³⁰ несомнено зборува за Перевата непрекината активност против турската власт. Перевите стремежи за екипирање со современо оружје на слабо вооружената прилепска организација и пополнување со нови кадри после загубата на неколкуте видни прилепски раководители (Никола Каранџилов и Толе Паша), го натерале заедно со Петре Ацев да замине по најголемо невреме зимата 1904 и 1905 година зад граница, како би ја исполнил и оваа одамнешна витална потреба на прилепската организација.³¹ Таму го затекла и веста за одржувањето на општиот конгрес на Организацијата кој требаше да ги отстрани настанатите разлики на окрузите по натамошната стратегија и тактика на македонското националноослободително движење. На Пере Тошев му се даваше можност уште еднаш, овој пат пред највисокиот форум на Организацијата, да се избори за своите со страст застапувани и бранети концепции за реорганизацијата на Организацијата на Прилепскиот конгрес.

Несомнена е активноста на Пере Тошев околу организациската подготовка на општиот конгрес во Рилскиот манастир во октомври 1905 година. Како еден од делегатите на Битолскиот округ, Пере го одбележал со јаки траги своето присуство на Рилскиот конгрес. Пред сè, уште во почетокот Конгресот го одбрал во една специјална комисија за редактирање на поважните решенија од правилникот што требало да се испратат на теренот, придружени со поопширни коментари како би можело поправилно да се применат во живот.³² Особено било живо неговото учество по натамошното устројство и раководење на Организацијата. Како основоположник на еден од најдобро организираниите окрузи на Организацијата и нејзин долгогодишен раководител, како неколкугодишен член на Централниот комитет во Солун во времето на најголемиот успон на Организацијата, накрај како еден од преживеаните борци што зел најживо учество во повторното востановување на распокнатите мрежи на Организацијата, Пере Тошев се здобил со богато искуство како ретко друг и ги познаваше до најголема подробност добрите и лошите страни на организацискиот механизам. Своите погледи на новото устројство на Организацијата во настанатите услови систематизирани во проект-правилникот што на Прилепскиот конгрес ги бранел, сега повторно на општиот Рилски конгрес со поголем жар и поткрепа не само на Ѓорче Петров, туку и на серчаните сјајно ги заштитил и Конгресот ги усвоил. Истовремено Конгресот едногласно го одбрал за член на новиот Централен комитет, заедно со уште двајца други. Овој негов избор за член на Централниот комитет на Организацијата

³⁰ *Иван Канарџиев*, Документи за дејноста и положбата на Организацијата во Велешка околина во 1904—1905 г. ГИНИ VII, 2 (Скопје, 1963), стр. 213—214.

³¹ Напорното патување на Перета го опиша доста детално Петре Ацев во статијата „С Пере Тошев од Битоля до Софија след сражението в Крушевица“, Ил. Илинден бр. 94—97.

³² *Хр. Сидяков*, Цитираното дело, стр. 375—376; *Г. П. Христов*, Цитираното дело, стр. 114.

после неполни пет години означувал повторна афирмација на неговите осведочени вредности во полза на новите зафати и патишта што ѝ се наметнувале на Организацијата по Рилскиот конгрес, а што Пере ги согледал и дал виден придонес во нивното систематско подредување.

Во својството на член на новиот Централен комитет, Пере Тошев се движел повеќето во реоните на Серскиот округ, често пати со четата на Јане Сандански. Забележено е неговото учество на Конгресот на Серскиот округ во месец јули 1906 година, потоа на едно советување на серските раководители во Софија есента истата година. Таму Разлошката околица од Серскиот округ го беше одбрала за свој делегат на Вториот општ Рилски конгрес зимата 1907 година кој поради еден инцидент не се одржа³³. Меѓутоа, новонастанатата ситуација на поларизација во редовите на Организацијата и засилените притисоци на странските вооружени пропаганди однадвор ја комплицирале работата на Централниот комитет. Покрај засилените удари на вооружените пропагандни чети на трите соседни монархии врз заслабнатата Организација, најголеми тешкотии почнале да ѝ прават неоврховистичките елементи внатре во самата Организација. Дезавуирани и незадоволни што Рилскиот конгрес остро ги осудил нивните постапки, Христо Матов, Иван Гарванов и Борис Сарафов ги концентрирале сите свои сили за ликвидирање на прогресивните решенија на Рилскиот конгрес и отклонување од новите патишта по коишто тргнал новиот Централен комитет на Организацијата. Јазот помеѓу неоврховистичките елементи, кои сè повеќе се оформуваа како орудија на бугарскиот двор и влада од една страна, и серската група што почнуваше да се оформува како носителка на идеите за една балканска федерација од друга страна, од ден на ден стануваше сè подлабок. Дури неоврховистите се осмелија, преку ренегатот на серчаните Михаил Даев, да посегнат врз животот на Јане Сандански. Фатен на дело, Даев ја призна својата намера и ги откри своите духовини иницијатори. Предизвикан, Серскиот окружен комитет на едно свое заседание ја донесе одлуката за физичко ликвидирање на духовните иницијатори Борис Сарафов, Иван Гарванов и Христо Матов. Без оглед на тоа што во решавањето на Окружниот комитет по ова прашање Пере не зел никакво учество, моментално затечен во Софија со Горче Петров, бил уапсен од бугарските полициски власти и подвргнат на малтретирање. Сочуван е веќе еднаш спомнатиот единствен писмен документ на Пере Тошев од тоа апсење во крајот на декември 1907 година, во кој ги изнесол грубите односи на судско-полициските власти кон него³⁴ и по долги непријатности ослободен.

³³ *Иван Харизанов*, Вториот Рилски конгрес 1906 г. Македонска мисъл I, 1—2 (1945), стр. 44—45.

³⁴ Факсимилот на оваа поштенска карта, пратен до Анастас Лозанчев е објавен во албум-алманах Македонија, Софија, 1931, табло XCIV и гласи: „Ташко, ти благодарам за искрените и правите думи што си ги рекол таму каде што требало. Еве ја досега на кратко историјата: десет дена ме држеа затворен, ме испитаа и бев ослободен од истраженикот и прокуророт, но градското началство ме тури под строг надзор: три пати на ден да се јавувам. По три дена ме затворија повторно и останав да лежам. На десеттиот ден ноќта прокуророт го посети затворот и кога ме затече таму, се зачуди дека уште не сум ослободен, па веќе дека ќе нареди. На вториот ден бев

Прокламираните уставни слободи од месец јули 1908 година во Турција го привлече и Пере Тошев, заедно со маса други негови приврзаници во центарот на тогашните настани во Македонија — Солун. Како револуционер демократ тој не само што ги прифатил уставните реформи на младотурците, туку се обидел и практично да ги исползува. Пред сè, продолжувајќи да се движи во средината на серските револуционери, Пере почнал да соработува во нивниот весник „Конституционна зарја“ од чијашто трибина се пропагирало неопходното единство на сите демократски сили на македонскиот народ околу МОРО. Земајќи ја повторно својата стара легална професија на училишен инспектор во Солун, Пере се фрлил со сите свои сили на уште поголемо подобрување на културно-просветното ниво на народот.

Учителството, што до Хуриетот главно ги трпело егзархиските административно-политички притисоци ползувајќи ги уставните слободи, се организирало во свои професионални организации, почнало да се осамостојува и да се противставува на егзархиската реакционерно-конзервативна политика. За одмазда Егзархијата преминала кон масовни отпуштања и протерувања, особено на младите и борбени сили на учителското движење. „Жртва на егзархиските проскрипции станал и Пере Тошев. Со цел да го отстрани од Македонија, Егзархијата го преместила (есента 1911 г. — б. м.) за секретар на редакцијата на весникот „Вести“ во Цариград, а на негово место го назначила Ст. Симеонов, редактор на проегзархистичкото списание „Искра“. Но, Пере Тошев останал доследен на самиот себе си. Тој ја одбил новата должност и заминал на лекување во Бугарија, макар што се имал заколнувано дека никогаш не ќе стапи таму“³⁵ после гореспомнатото малтретирање.

Истрошен физички од затворите и нередовниот живот, Пере Тошев си беше навлекол една доста тешка стомачна болест и со ова одење се обидува да ги отстрани нејзините потешки последици. Меѓутоа, и во болницата не можел да се успокои неговиот немирн дух. Особено кога дочул за новите планови на балканските монархии за поделба на Македонија на спорни и неспорни зони, мавнал со раката на секако престојување во болницата и решил по секоја цена да се врати во Македонија, па дури и коските да ги остави во неа. Негови се зборовите дека „Еднаш се умира и за мене нема ништо посвето од смртта во својот роден крај“. Слободата, за која се бореше целиот свој живот и што ја носеше во нејзиниот симбол, во своето нелегално име Лефтер, продолжуваше Пере „Слободата и без мене ќе изгрее зошто ја сака целиот народ; ја сака и мало и големо како што се сака лебот и водата“.³⁶

повикан кај иследникот и ослободен од прокуророт без никакво распрашување. По 24 часа пак ме затворија и ми соопштија дека ќе ме интернираат, затоа да си одберам некој град покрај Дунав. Откако им побарав да ми ја отворат границата за Македонија, а не Дунав, ме ослободија, но пак ме бараат да ме затворат. . .” (Крајот на писмото не може добро да се прочита.)

(Од страна на картата) „Честито Рождество Христово на сите вам. София, 24. XII 1907 г.“

³⁵ М. Пандевски, Учителското движење во Македонија, Скопје 1962, стр. 136; С. Тошев, По крвав път. Пловдив 1969, стр. 233.

³⁶ Предсмъртни завети. Сб. Илинден 1903—1925. София 1925, стр. 75.

Пере Тошев не стигна до својот роден град. На прагот на Прилепската околина, во теснините на Дреновската клисура, на 4. мај 1912 година непријателски куршуми го погодија од заседа и на место го оставија мртв.

Пере Тошев ѝ припаѓаше на онаа генерација македонски интелектуалци од крајот на XIX век кои најрано се здобија со јасна претстава за тогашната македонска стварност и покажаа голема решеност со преземените мерки да ја изменат таа состојба од корен. Одредувајќи се потполно од својот приватен живот, тие смело слегаа во народните низини за да ги трасираат првите стрмни патишта по кои да ги поведат кон саканата национална слобода и културен прогрес. Меѓу нив беше и Пере Тошев.

Почнувајќи како ученички бунтовник и помагач на прилепските комити и претрпувајќи го влијанието на руските народници, Пере Тошев беше меѓу првите македонски интелектуалци од својата генерација што пристапи кон практична организациска работа на битолскиот терен, создавајќи ги првите тајни револуционерни кружоци и комитети. Како длабок конспиратор и вешт тактичар во изведувањето на првите организаторски чекори и во подборот на своите соработници, постепено се издигна до еден од највисоките раководители на Централниот комитет на Тајната македоно-одринска револуционерна организација. Тортурите во турските затвори го упропастија само неговото физичко здравје, но не го скршија неговиот револуционерен дух и волја за натамошна работа.

Реално согледувајќи ја ненавременоста на донесеното решение за крвавење на Илинденското востание, тој, како и мнозина негови сомисленици, зеде учество во Востанието и со извонредна трпеливост и цврстина стоички и заедно со својот народ ги поднесе сите негови катастрофални последици.

Доследен на своите револуционерни и демократски разбирања, смело се застапи на Прилепскиот и Рилскиот конгрес на Организацијата за воведување нормите на демократскиот централизам и изборноста на сите тела на Организацијата од горе до долу, изработувајќи го сам опширниот правилник на Организацијата што Рилскиот конгрес го прими во целина.

Движејќи се во редовите на серската левица, пред и по Младотурската револуција, Пере Тошев покажуваше сè поголем усет за приспособување кон новонастанатите услови и новите методи на борбата. Затоа тој беше еден од ретките што со голема радост ја поздрави Младотурската револуција и се обиде да ги исползува нејзините прокламирани уставни слободи во Македонија.

Скромноста беше и си остана најголем украс на неговиот карактер. Одбивајќи да говори за својот животен пат и заслужени дела, и не оставајќи скоро никакви писмени траги за тоа, Пере Тошев несомнено е една од најнепроучените крупни фигури на македонското национално револуционерно движење и личност што долго време и натаму ќе го привлекува вниманието на македонскиот историчар.

LA VIE ET L'ACTIVITE DE PERE TOŠEV

RÉSUMÉ

De tous les révolutionnaires nationaux macédoniens, la personnalité et l'activité de Pere Tošev sont le moins étudiées. Pere Tošev naquit à Prilep en 1865. Il fit ses études secondaires à Bitola, Salonique et Plovdiv. Après avoir obtenu son baccalauréat, il continua pendant un certain temps ses études à l'université de Sofia, puis il revint en Macédoine où il s'engagea comme instituteur. De 1892 à 1901 il était professeur dans plusieurs villes macédoniennes: Prilep, Skopje, Bitola et Salonique.

La situation extrêmement difficile où se trouvait le peuple macédonien sous le joug turc le fit refuser entièrement à sa vie privée pour se consacrer à l'activité de révolutionnaire.

Révolté à l'époque déjà où il était élève du gymnase de Salonique et ami des haïdouques de Prilep en 1883, Pere Tošev fut un des premiers intellectuels de sa génération qui procédèrent à l'activité pratique d'organisation. En effet, il organisa de 1894 à 1898, en tant que professeur, les premiers cercles de l'Organisation révolutionnaire secrète macédo-odrinienne à Bitola et dans ses environs. Conspirateur profond et tacticien habile, qui savait choisir et organiser ses collaborateurs à Bitola, Pere Tošev devint un des dirigeants les plus éminents du Comité central à Salonique entre 1898—1901, exerçant en même temps la fonction d'inspecteur des écoles du vilayet de Salonique. Cependant, Pere Tošev fut découvert et emprisonné en 1901 lors de l'irruption de la police dans le CC de l'Organisation. Les tortures auxquelles il fut soumis dans les prisons turques ne purent qu'altérer sa santé physique sans atteindre son esprit et sa volonté révolutionnaire. Amnistié en 1902, il poursuivit son activité révolutionnaire et prit part à l'insurrection d'Ilinden de 1903 en sa qualité de chef de l'Etat-major des insurgés de Prilep. Après l'étouffement de l'insurrection, il entra dans l'illégalité et vécut parmi le peuple. Il contribua à la reorganisation du mouvement révolutionnaire par un projet-règlement qu'il rédigea personnellement. Révolutionnaire démocrate, il réussit à imposer au Congrès général de l'Organisation, tenu au monastère de Rila en 1905, le centralisme démocratique et le principe d'électivité de tous les organismes de l'Organisation.

Après la révolution des Jeunes-Turcs de juillet 1908, Pere Tošev reprit sa vie dans la légalité et, comme inspecteur des écoles du vilayet de Salonique, il décida de tirer profit des libertés constitutionnelles proclamées. Cependant, l'état de sa santé l'obligea à se retirer de Salonique en 1911 et à aller se soigner à Sofia. Au cours de son voyage de retour en Macédoine, il fut tué le 4 mai 1912 dans le défilé de Drenovo par des assassins à la solde des autorités turques.

Pere Tošev appartenait à la génération des intellectuels macédoniens qui prirent de bonne heure conscience de la réalité brutale de la Macédoine d'alors et qui firent preuve d'un grand courage en s'appliquant à changer, par des mesures révolutionnaires, cette réalité. Dans ces efforts, il perdit sa vie.

ТОДОР СКАЛОВСКИ

Дойисен член ТОДОР СКАЛОВСКИ

Роген е во Тейово во 1909 година. Дипломирал на Музичката школа во Белград. Диригентско искуство стекнал на Конзерваториумот „Моцартеум“ во Салцбур.

Дойисен член на НАНУ е од 1972 година.

Диригирал со симфониски оркестар во земјата и во странство. Компонирал голем број инструментални, вокални, вокално инструментални и сценски творби.

ГОЦЕ

за мешан хор

ШАРПЛАНИНСКА ПРИСПИВНА

песна за глас и клавир

МАКЕДОНСКО ОРО

за мешан хор

ГОЦЕ

ТОЛОР СКАЛОВСКИ

Adagio lamentoso ($\text{♩} = 54$)

Handwritten musical score for 'The Rose Tree'. The score is written on three staves. The top staff is in treble clef, the middle staff is in treble clef, and the bottom staff is in bass clef. The music is in 2/4 time. The lyrics are written below the staves. The score includes dynamic markings such as *pp* and *g'*. The lyrics are: 'UP - HI CE', 'UP - HI', 'SO - AD - AE', 'g'', 'g'', 'UP - HI CE'.

Handwritten musical score for "The Rose Tree" in G major, 2/4 time. The score is written on three staves. The first staff has a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The second staff has a treble clef. The third staff has a bass clef. The melody is written on the first staff, and the accompaniment is written on the second and third staves. The lyrics are written below the notes. The score includes a "poco cresc." marking at the end.

В лесу шумит / Ка-ти-жа / Там до-лу / Вьига-ке-до-ни-

я, там до-лу в Ма-ке-до-ни-и!

я, там до-лу в Ма-ке-до-ни-и!

я, там до-лу в Ма-ке-до-ни-и!

3044: FIRST COROCH HAH ANT;
FIRST TEMPO HAH BAPHTOM.

KOJ KE CE JA HOK H3-GE-PE
MA-BOEM CE JA HOK H3 H3-UMU

Oj' - - - - -
Oj' - - - - -

Tempo I.

CH-MO-TO DA JA PRO-TA-LE QD ZOLINA MAKE-DO-NI-JA.
MROD, DEJNE MLODHI BOJ-BO-DO TOJ POJ-LE Y'MAKE-DO-NI-JA.

Tempo I.

pp Oj' - - - - -

pp TA-MO NI TO-CE SO-GI-HA
30-GI-HA TO-CE

poco rit.

M - - - - - M - - - - - M - - - - - M - - - - - M - - - - -
BOJ-BO-UT TO-CE TO-CE

*) 1. NOT PEE JEEN GLAG; 2. NOT PEE MOU GLAG -

ppp

ШАР ПЛАНИНСКА ПРИСПИВНА ПЕСНА

ТЕКСТ И МУЗИКА
Тодор Скаловски

Andante

1. На - ни, на - ни
2. Дој-ди, дој - ди

во - ло во - ло во ми дој - ниш и во - до - ниш.
сои - во во - ло, сои-чи во - ло до со лу - на,
да ми нан - киш
ка - ко јат - не, ка - ко јат - не Шар - пла - нин - ско.

Музыкальный фрагмент, состоящий из вокальной и фортепианной партий. Вокальная партия начинается с паузы, за которой следует мелодическая линия с нотами, соответствующими русским словам. Фортепианная партия играет аккордовую фигуру, состоящую из трезвучий, с некоторыми изменениями в ритме и динамике.

Да ми нон- киш и по-

Музыкальный фрагмент, состоящий из вокальной и фортепианной партий. Вокальная партия продолжает мелодическую линию. Фортепианная партия играет аккордовую фигуру, состоящую из трезвучий, с некоторыми изменениями в ритме и динамике.

рас-неш. Да ми ста- нощ го-лем ю-нах.
го-лем ю- нах на-ко го-це.

Музыкальный фрагмент, состоящий из вокальной и фортепианной партий. Вокальная партия продолжает мелодическую линию. Фортепианная партия играет аккордовую фигуру, состоящую из трезвучий, с некоторыми изменениями в ритме и динамике.

На-ни, на-ни ми-ло-че-до м

Музыкальный фрагмент, состоящий из вокальной и фортепианной партий. Вокальная партия продолжает мелодическую линию. Фортепианная партия играет аккордовую фигуру, состоящую из трезвучий, с некоторыми изменениями в ритме и динамике.

Ой! (м) рр

МАКЕДОНСКО ОРО

ТЕКСТ И МУЗИКА: Тодор Скаловски

Tempo ad libitum

First system of the musical score. The Soprano (S) and Alto (A) parts are shown with lyrics "Ej!". The Tenor (T) and Bass (B) parts enter in the second measure. The tempo is marked *Tempo ad libitum*.

Second system of the musical score. The Soprano and Alto parts continue with lyrics "Ej!". The Tenor and Bass parts continue with lyrics "Ej!". The tempo is marked *Tempo ad libitum*.

Andante-grave

Third system of the musical score. The Soprano and Alto parts have lyrics "ge o - po, aj - ge o - po, aj - ge o - po,". The Tenor and Bass parts have lyrics "Aj - ge o - po". The tempo is marked *Andante-grave*.

Piu mosso *Ej!*

aj- ge o- po og kraj ce- lo ce- lo ce- lo та- мо тро- па пе- но о- ро,
лес- но жем- дра

лес- но о- ро жа- на ви- е фто- ро о- ро

лес- но о- ро жа- на ви- е, фто- ро о- ро сто- - - - -
ту- ко теи- ко- то маш- ко- то о - - - - - ро

А- - - - - о- ро ви- е сто- жа- - - - -

та- мо тро- па о - - - - -
та- мо на хай- се- ло ай- ге, ге

сто- жа- - - - - не

ро, о- р- ро ви- е ай- - - - - ге!
о - - - - - ро ай- - - - - ге!
жа- но, сев- го, жа- но, сев- го,

[illegible]

Handwritten musical score for the song "Ja - NO". The score is written on three staves. The top staff is a treble clef with a key signature of one flat (B-flat). The middle staff is a treble clef with a key signature of one flat (B-flat). The bottom staff is a bass clef with a key signature of one flat (B-flat). The lyrics "Ja - NO" are written below the middle staff. The melody is written on the top staff, and the accompaniment is written on the middle and bottom staves. The score is divided into four measures. The first measure contains the lyrics "Ja - NO". The second measure contains the lyrics "Ja - NO". The third measure contains the lyrics "Ja - NO". The fourth measure contains the lyrics "Ja - NO".

[illegible][illegible]

[illegible]

0 - ро ви - са, Со - жа - не, се - го, ле! Та - Allegretto non poco accelerando
 жа - но, ле, са те - бе, ду - шо, ле! Еј! о - ро,
 жа - но, ле, са те - бе, ду - шо, ле! 0 - ро ви - са,
 рит - ба, рит-ба, рит-ба, рит-ба, рит-ба, рит-ба, ф, о - ро,

Музыкальная запись с нотами и текстом песни "Славься, Отечество наше родное".

Текст песни:

ру - на се - но о - ми. Ох! а - маи!
о - ро, ай - го о - ро, ай -
о - ро тро - па, Сто - ян ви - ка, Жа - на рн - па, ох, а - маи.
ей, о - ра ей, о - ро, ай - го! о - ро ви е.

оф, а-ман! А-ге бо о-ро!

о-ро, а-ге, ле, бо о-ро!

о-ро тро- па, Сто- ян, ви- ка, Жа- на ри- па о-ро!

АЛЕКСАНДАР СПАСОВ

Дойнисен член АЛЕКСАНДАР СПАСОВ

Роден е во Скопје во 1925 година. Дипломирал на Филозофскиот факултет во Скопје во 1950 година, докторирал на истиот факултет во 1959 година. Редовен професор е на Филозофскиот факултет во Скопје.

Дойнисен член на МАНУ е од 1972 година.

Објавил голем број трудови од областа на литературната историја и критика.

НЕКОИ АСПЕКТИ НА ПРОУЧУВАЊЕТО НА ПОЕТИКАТА НА РОМАНОТ И ОБИД ЗА ТИПОЛОШКО ОПРЕДЕЛУВАЊЕ НА МАКЕДОНСКИОТ РОМАН

I

A. Во почетокот на нашево излагање даваме еден најглобален преглед, односно ексерпнт од извонредното богатство на идеи и поставки за теоријата на романот, кои денес се мошне актуелни во науката за литературата. Меѓутоа, првенствената смисла на уводново поглавје е — преку ова, макар и вака најопшто презентирање на разновидните аспекти и концепции во проучувањето на поетиката на романот, да бидат дритоа подвлечени и определени главните појдовни теоретски пунктови на самиот автор на студијава во неговото сегашно и идно занимавање со поставенава проблематика.

Б. Јуриј Михајлович Лотман, познатиот советски научник, кој го разработува и афирмира структуралниот пристап во проучувањето на литературата, осврнувајќи се на прапирањето за корелацијата меѓу поезијата и прозата, покрај другото, го истакнува и следново: „Проза не е проче, а сложнее поезии“.¹

Редакторот на обемниот зборник од научни и есеистички трудови за поетиката на романот „Deutsche Romantheorien“, Рајнхолд Грим, го започнува својот предговор со оваа речита констатација: „Wenn, nach Flauberts berühmten Ausspruch, die Kunst des Romans *une mer à boire* ist, so ist es dessen Theorie erst recht“, за да додаде веднаш: „Diese Erfahrung macht jeder, der sich mit dem Roman beschäftigt“.²

Тешкотиите во проучувањето на романот посебно се умножуваат и усложнуваат и поради фактот оти тој, како релативно млад литературен вид што не бил обременет и ограничен со каноните на античката поетика, од неговото раѓање па сè до денес, е во толку вонредно динамични процеси на видово изменување, и тоа временски правопрпорционално, дека, засега сè уште, како што тоа многумина со право го тврдат, теоријата за него не е ниту во состојба секогаш правовремено да реагира на неговата практика, ниту чувствително да ловлијае врз неговиот понатамошен видов развој, а најмалку да го вкалани во определени

¹ Ю. М. Лотман, Анализ поэтического текста. Структура стиха. Издательство „Просвещение“, Ленинград 1972, стр. 33.

² Deutsche Romantheorien. Beiträge zu einer historischen Poetik des Romans in Deutschland. Herausgegeben und eingeleitet von Reinhold Grimm. Athenäum Verlag, 1968, стр. 7.

норми. Едноставно речено, романот како постојано да му се измолкнува од рацете на теоретичарот и проучувачот, па затоа може да се забележи дури и извесна доза на несигурност во неговото вреднување, односно теоретско објаснување.³

Подолу приведениве зборови на Алан Роб-Грије, земени од неговата програмска книга „Pour un nouveau roman”: „L'erreur est de croire que le „vrai roman” s'est figé une fois pour toutes, à l'époque balzacienne, en des règles strictes et définitives. Non seulement l'évolution a été considérable depuis le milieu du XIXe siècle, mais elle a commencé tout de suite, à l'époque de Balzac lui-même”.⁴ би можеле евентуално да бидат примени и со резерва, зашто пред сè доаѓаат од страна на ангажиран заговорник за една наполно модернистичка поетика на романот, т. е. на т.н. француски „нов роман”. Меѓутоа, таква резерва секако не ќе треба да имаме кон научнички смирениот исказ на еден од авторите на многу добрата советска тритомна „Теория литературы”⁵, В. Кожинов, кој во својата студија „Происхождение романа” нагласува: „... законченная теория романа, по сути дела, еще невозможна, поскольку роман и сегодня предстает как активно развивающийся жанр: он сам еще далеко „не закончен” (подвлекол А. С.), и каждая эпоха стремится выдвинуть свою теорию романа, „отрицающую” предшествующий роман”.⁶

Способноста што ја има романот многу почесто од кој и да било друг литературен вид да се преиначува и неговиот стремеж дури кон превласт во хиерархијата (терминов е во духот на класичната теорија) на литературните родови и видови во смисла на нивното асимилирање (Михаил Вахтин вели: „Он (романот, забел. моја) борется за свое господство в литературе, и там, где он побеждает, другие, старые, жанры разлагаются”⁷, извонредно ја измениле неговата „слика”, особено во текот на втората половина на веков. Покрај оние што тие промени наполно ги прифаќаат, сфаќајќи ги како нормален развоен процес, од некои страни можат да се чујат, и тоа немалубројни, гласови загрижени за иднината на романот, тврдејќи дека е тој не само во „криза”, туку и дека исчезнува, дека умира, околу што е создаден и своевиден мит.⁸

³ Околу прашањето за тешкотиите во проучувањето на романот и за односот меѓу теоријата за него и неговата практика, покрај другите мислења, да се видат и тие: на Михаил Бахтин во студијата „Еп и роман”, објавена во „Вопросы литературы”, во јануарскиот број за 1970 г., а исто така преведена и кај нас во „Savremenik”, Београд, бр. 8—9, 1970 г., потоа на В. Кожинов во „Происхождение романа”, Москва 1963, стр. 4—5 и др., како и на Љ. Секулиќ, искажани во нејзиниот приказ на зборникот „Zur Poetik des Romans”, во „Umjetnost riječi”, бр. 3 за 1969, стр. 250—252.

⁴ Allain Robbe-Grillet, Pour un nouveau roman, Gallimard, 1963, стр. 146.

⁵ Теория литературы. Москва, 1962 (том I), 1964 (том II), 1965 (том III).

⁶ В. Кожинов, Происхождение романа, Москва, 1963, стр. 9.

⁷ М. Бахтин: Эпос и роман. Вопросы литературы, Москва, 1970, бр. 1, стр. 95. Види исто: Mihail Bahtin, Ep i roman. O metodologiji izučavanja romana. „Savremenik”, Beograd, 1970, br. 8—9, стр. 120.

⁸ На ова место ќе наведат две мислења (на Михаил Шолохов и на Леонид Леонов), искажани на Ленинградскиот симпозиум, посветен на романот, со учество на многу европски писатели, а кој е одржан во 1963 г. Вопросиве мислења се мошне интересни и важни токму затоа да се види како двајца големи и светски познати писатели гледаат на заклучокот дека романот „умира”. М. Шолохов вели: „Лично для меня, вопрос о том, „быть или не быть” роману, не стоит, так же, как перед крестья-

Meѓу тие гласови посебно се поделива овој на Волфганг Кајзер, авторот на прочуениот учебник за теорија на литературата „Das sprachliche Kunstwerk“, кој ова прашање го разгледува во книгата „Entstehung und Krise des modernen Romans“⁹ и кој, како што тоа добро го формулирал Карл Мигнер, „Im Tod des Erzählers sieht er (В. Кајзер, заб. м.) vollends den Tod des Romans“.¹⁰ Но, макар и колку да е авторитетен гласот на Кајзер, можеме без колебање да застанеме на страната на оние што токму во тие промени ја согледуваат ретката виталност на овој литературен вид.

Михаил Бахтин, едно од најзначајните имиња на полето на проучувањето на поетиката на романот, секако е најблизок до вистината за неговите перспективи, кога јасно и недвосмислено тврди: „Это единственный становящийся жанр среди давно готовых и частично уже мертвых жанров. . . Процесс становления романа не закончился. Он вступает ныне в новую фазу. Для эпохи характерно необычайное усложнение и углубление мира, необычайный рост человеческой требовательности, трезвости и критицизма. Эти черты определяют и развитие романа.“¹¹

Од контактот со европскиот и американскиот роман на нашиов век, на сиве нас многу добро ни е познато дека во неговите максимално „еластични“ рамки прилично често среќаваме изразити пробиви и „населувања“ во него и на есеизмот, и на филозофијата, и на науката. Затоа нема да нè зачудат и тврдењата на некои есеисти и теоретичари дека модерниот романсисер е poeta doctus, како што тоа го вели Германецот Валтер Јенс¹², или пак дека „модерниот роман е наука“, теза на загребскиот професор Миливој Солар, чијашто „еретичност“ и самиот тој ја признава¹³. Елиминирањето на цврстите закони на класичното раскажување му дава можност на романот истовремено да ѝ се приближи и на лириката. Токму ваквите тенденции во модерниот роман ги поттикнуваат мислењата дека во неговата видова структура се вршат редица деструктивни промени. Ако пак се согласиме со М. Бахтин дека романот „плохо уживається с другими жанрами“¹⁴, тогаш сиве наведени и повеќе други слични појави во сегашноста и во иднината на романот (во таа смисла да го цитираме, на пример, интересниот заклучок на Романецот Silvian

нином не может стать вопрос, сеять или не сеять хлеб”, а Леонид Леонов: „пессимистические рассуждения о кризисе жанра выражают какую-то опасную для мировой культуры степень бессилия перед современностью, отступление перед нею, некую духовную изношенность и, во всяком случае, затухание творческих импульсов“. (Дваа цитата се наведени според зборникот „Жанрово-стилевые искания современной советской прозы“. Издательство „Наука“, Москва, 1971, стр. 9.).

⁹ Wolfgang Kayser, Entstehung und Krise des modernen Romans. DVjs., Band XXVIII, Heft 4, Stuttgart, 1954.

¹⁰ Karl Migner, Theorie des modernen Romans. Eine Einführung. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1970, стр. 20.

¹¹ Види ја цитираната студија на М. Бахтин, стр. 96 и 122 (на руски) и стр. 120 и 138 (на српскохрватски).

¹² Walter Jens, Statt einer Literaturgeschichte, 3. Tübingen, 1958, с p. 13—14.

¹³ Milivoj Solar, Roman kao znanost. Во „Pitanja poetike“, Zagreb, 1971, стр. 143—159.

¹⁴ Види ја цитираната студија на М. Бахтин, стр. 96 (на руски) и стр. 120 (на српскохрв.).

Iosifessen во неговата студија „Литературни жанри и видови“, објавена во полското списание „Zagadnienia Rodzajów Literackich“, том IV, св. 1., дека „в будущем можно предвидеть более близкие прививки между романом и драмой“) треба да ги толкуваме не како рушење на неговата видова структура и не како негова „криза“, потоа, исто така, не и како обично „мешање“ на родовите и видовите, односно не само како демантирање на учењето на класичната теорија за „чистотата на жанровите“, учењето за „genre tranché“, туку првенствено како резултат на фактот дека „жанровиот костях романа още далеко не затвердел“ и дека ние „еще не можем предугадать всех его пластических возможностей“¹⁵ и како израз на добро познатите интенции на современиот роман да надвладее над другите литературни родови и видови, да ги асимилира, па дури, според некои теоретичари, да стане и еден вид четврти, *синтетичен* род на литературата.¹⁶

Но севе речено не е толку тешко да дојдеме до констатациите и да ги прифатиме притоа без скоро секаква резерва дека романот е литературен вид кој е во постојани изменувани, дека тој е „отворена“ уметничка форма, „offene Kunstform“ (формулација на Германскаот Вернер Бергенгруен¹⁷), и исто така дека, според Едвин Мајер, е „најможежниот и најаморфен вид“. Оттука следува и, ни се чини, единствениот правилен извод — токму поради својството на романот да остане и денес, така да речам, „отворен“ во својата поетика, кое (својство) перманентно се потврдува со современива жива практика на неговиот развој во светски размери, и пристапите во проучувањето на романот не треба да бидат едномерни, „затворени“, строго определени, туку да допуштаат најразновидни теоретски аспекти.

Богатството на поетиката на романот, неброените можности на пристапување во неговото проучување и неговата огромна продукција, посебно во последно време, се причина што со теоријата на романот, особено од почетокот на XX век па до денес, се занимавал мошне голем број естетичари, потоа теоретичари, историчари и критичари на литературата, а и писатели, меѓу кои среќаваме и светски познати имиња, како на пр.: Герѓ Лукач, Албер Тибоде, Кете Фридеман, Еберхард Лемерт, Виктор Шкловски, Борис Ејхенбаум, Јуриј Тиманов, Б. А. Грифцов, Михаил Бахтин, В. Кожинев, Леон Едел, Франц Штацел, Волфганг Кајзер, Едвин Муир, Хенрик Маркјевич, Рене-Марија Албере, Лисјен Голдман, Херман Мајер, Едвард Морган Форстер, Ален Роб-Грие, Финесот Р. Коскимес, и др. И во Југославија на овој план се забележуваат веќе определени интереси кои ги согледуваме преку прилозите на Гајо Пелеш, Александар Флакер, Миливој Селар, Милош И. Бавдиќ и др. Неималениот интензитет во проучувањето на теоријата на романот, особено на модерниот, се изразува и во печатењето на многу светски јазици на редица зборници од трудови за неговата поетика, како и на одделни книги, од кои во случајов ќе ги забележиме следниве три

¹⁵ Види ја цитираната студија на М. Бахтин, стр. 95 (на руски), и стр. 120 (на српскохрватски).

¹⁶ Види „Краткая литературная энциклопедия“, т. 6, стр. 352.

¹⁷ *Werner Bergengruen, Erzählende Prosa. Vo „Deutsche Philologie im Aufriss“*, 25, стр. 991-1001.

од најнов датум, и тоа двете книги на Жен Рикордус „Problèmes du nouveau roman” (1967) и „Pour une théorie du nouveau roman” (1971) и таа на Карл Мигнер „Theorie des modernen Romans” (1970).

II

Спротивставувајќи им се на оние сфаќања, кои сè уште постојат и кои во не мала мера се раширени, дека во случајот на романот — материјалот, содржината, како сами по себе да имаат веќе некаква апсолутна вредност и дека формалната страна кај романот, за разлика од формалната страна кај лириката, кај поезијата, не одигрува толку решавачка улога, ние, завлегувајќи во проучувањето на поетиката на македонскиот роман, истовремено ги отфрламе и пристапите на едностраната, чисто формалистичката дескрипција. Нашите појдовни позиции во тој однос се засновуваат на поставките дека тематската вредност заедно со структурните особености чинат единствена романсиерска содржина (Гајо Пелеш)¹⁸, дека формата се раѓа во процесот на освојување на новата содржина, ја влива неа во себе и како да станува нејзин концентриран израз (В. Кожинов)¹⁹, дека најуспешната форма е онаа која најпотполно се користи со својата содржина, и дека добро напишано дело е она во кое целокупниот материјал е преточен во формата, а во кое и формата го изразува целокупниот материјал (Перси Либок).²⁰ Притоа исто така секогаш ја имаме предвид и историската димензија која се согледува во повеќе односи. Секако мора да се уважи фактот дека во определен временски период и во определени општествени ситуации се јавуваат некои преобладајќи теми, содржини, кои од своја страна можат да условат и соодветни преобладајќи литературни постанки, литературни структури. Во овој контекст треба да се поведе сметка дури и за степенот на развојот на литературниот вид, конкретно овде на романот, во една национална литература во дадено историско раздобје, а што е од посебна важност за македонската литература.

Иако акцентот на нашево проучување паѓа врз структурата, врз поетиката, ние претходно ќе се осврнеме сосема накусо на тематската, содржинската слика на главните тематски, содржински насочености на македонскиот роман, односно ќе ги резимираме некои сознанија и заклучоци од нашата скица за студија на неговиот досегашен развој во таа смисла, а која е објавена во книгата „Нашето препознавање” (1971).²¹

Македонскиот роман, кој во овој момент ја исполнува дваесетгодишнината од своето постоење (како што е познато првиот наш роман „Село зад седумте јасени” од Славко Јаневски излезе од печат во 1952

¹⁸ *Gajo Pelcš*, *Poetika suvremenog jugoslavenskog romana* (1945—1961). Zagreb, 1966, стр. 12. Пелеш истакнува: „... tematske vrijednosti. . . zajedno sa strukturalnim osobitostima čine jedinstveni romansijski sadržaj”.

¹⁹ *В. Кожинов* дословно вели: „... форма возникает в процессе освоения нового содержания, вбирает его в себя и как бы становится его концентрированным выражением. . .” („Происхождение романа”, стр. 8).

²⁰ Цитирано според студијата на *Марк Шорер* „Техника као откриће”, објавена во сараевскиот „Израз”, бр. 10, 1969, стр. 343, филоста 3.

²¹ *Александар Сисков*, *Развој на македонскиот роман* (Скица за студија), „Нашето препознавање”, Скопје, 1971, стр. 85—94.

година), а кој особено во последнава деценија доживеа мошне брз и интензивен развој, е тесно поврзан со средината во која настанува, па затоа настојува што покомплексно и поопределено да ги согледа и сфати нејзините најразлични подрачја и слоеви, појавности и карактеристики.²² Досегашната практика на македонскиот роман покажа доста богат тематски, содржински репертоар. Во него е присутно нашето подалечно и поблиско историско минато (средновековниот период, ајдутството, Илинденската епоха), потоа Народната револуција и современоста, како и селскиот живот од крајот на XIX век па до годините на крупни социјални промени (колективизацијата, раслојувањето и сл.) во него, а исто така и панорамата на градот, со сите разновидни и сложени настани и односи во фазата на сегашниот, модерен развој.

Специфична одлика на македонскиот роман е таа дека неговиот пат кон достигнување на потполно видово оформување и сестрана уметничка афирмација, со оглед на кусиот временски интервал на егзистирање (само две децении), започнал и сè уште трае во еден процес на збиено развивање и забрзана динамика. Оттука е сосема природно дека во неговата поетика, структура, се соочуваме со вонредно многу, дури и нагли промени, со забележлива многуликост, со најразлични тенденции. И во овој момент, а не само во почетокот на неговото раѓање, во македонскиот роман *синхроно* се манифестираат повеќе, па дури меѓусебно и спротивни искуства во литературната постапка: од нарацијата на класичниот роман од XIX век до исказот на модерниот роман и тоа од најново време.

Ако Михаил Бахтин ја согледува тешкотијата во изучувањето на романот воопшто како литературен вид, покрај другото, и во тоа што „рождение и становление романного жанра совершаются при полном свете исторического дня“, „на наших глазах“,²³ тогаш, токму поради горенаведените специфичности, изучувањето на македонскиот роман е уште посложено, потешко, а особено изучувањето на неговата поетика.

Еден, макар и бегол поглед во зборниците од теоретски расправи на познати германски литературни теоретичари и есеисти, „Zur Poetik des Romans“, редактиран од Волкер Клоц,²⁴ и веќе споменатиот „Deutsche Romantheorien“, редактиран од Рајнхолд Грим, дава репрезентативен увид во редица основни прашања кои современата наука ги поставува во врска со изучувањето на поетиката на романот. Од нив ќе издвоиме само неколку, како на пример: односот меѓу авторот и фиктивниот раскажувач, типологијата на раскажувачот, раскажувачката перспектива, естетското значење на категориите време и простор, односот меѓу емпиријата стварност и епската функција, и др. Младиот советски научник Борис Успенски, пак, на еден модерен начин, мошне задлабочено ја разработува поетиката на композицијата во уметноста, притоа задржувајќи се многу често на примерот на романот (се работи за студијата „Поэтика композиции, Структура художественного текста и типология

²² Исто, стр. 89.

²³ Види ја цитираната студија на М. Бахтин, стр. 95 (на руски), и стр. 120 (на српскохрватски).

²⁴ Zur Poetik des Romans. Herausgegeben von Volker Klotz. Darmstadt, 1969.

композиционна форма", објавена во Москва 1970 г., во библиотеката „Семиотические исследования по теории искусства“).

Секако дека проблематиката на класификацијата, на типологијата на романот, со која овде поподробно ќе се запознаеме и потоа ќе се обидеме, врз основа на некои општи, светски и југословенски искуства во тој однос, да предложиме извесни типолошки определувања и за македонскиот роман во неговиот досегашен развој, спаѓа меѓу централните, првенствени прашања во изучувањето на романот.

Придржувајќи се кон традиционалната класификација, која како критериум го зема односот спрема темата и предметот на литературното обработување, веќе во практиката на македонскиот роман можеме да констатираме навистина и отсуство на одделни видови романи (на пр. т.н. авантуристички или научно-фантастички романи и др.), но и не мало богатство во тој поглед: кај нас имаме доста и притоа успешни примери и на историски роман, и на психолошки роман, па и на социјален роман. Кај некои класификатори со традиционален пристап, оваа типологија се проширува, на пример, и на селски роман, на градски роман, па дури кај Германците е познат и поимот на т.н. „образовен роман“.²⁵ И овие видови главно се застапени во македонската романеска литература.

Традиционалната класификација го зема предвид и начинот со кој се пристапува кон темата, па оттука се издвојуваат хумористички романи, сатирични романи, публицистички романи, кои исто така се познати кај нас.

Меѓутоа, современата литературна наука, од поодамна, настојува да изнајде и други, стилски посоодветни и попрецизни, критериуми и аспекти за класификација, за типологизирање на романот.

Полскиот научник Јулијан Кшижановски во својата „Nauka o literaturze“ (1966), покрај темата го вклучува и времето и нуди систематизација од три основни типа: минато, сегашност, иднина, водејќи строга сметка и за „мешаните типови“.²⁶ Во свое време (1925 г.), Борис Томашевски, во преведениот и кај нас, на српскохрватски, учебник „Теорија литературы, Поэтика“ засновувајќи се врз трудовите на В. Шкловски за прозата, ја зема за појдовна точка фабулата, па добиваме, така, романи со скалеста, прстенеста и паралелна конструкција.²⁷

Мошне раширена и доста прифатена, во разни варијанти, е типологизацијата која поаѓа од позицијата на раскажувачот, од лицето што раскажува, која потекнува како замисла уште од порано (на пр. од Кете Фридеман во 1910 г.), потоа е доследно разработена во поново време од Франц Станзел²⁸, а своевидно е применета и кај Хенрик Маркјевич²⁹,

²⁵ Види го, на пример, предговорот кон студијата на Werner Welzig „Der Deutsche Roman in 20. Jahrhundert“, Stuttgart, 1970.

²⁶ Julian Krzyżanowski, Nauka o literaturze. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966, str. 212—221. Види ја посебно табелата на страна 215.

²⁷ В. В. Томашевски. Теорија книжевности. Београд, 1972. Види го излагањето по тоа прашање на авторот, особено на стр. 279—281.

²⁸ Franz K. Stanzel, Typische Formen des Romans. Göttingen, 1964.

²⁹ Henryk Markiewicz, Główne problemy wiedzy o literaturze. Kraków, 1965, str. 167—169.

а која исто така е неодминлива, во разни комбинации, во најсовремените обиди во тој поглед.

Таква комбинирана типологизација, во која за основа е земена типологизацијата на Волфганг Кајзер, потоа вклучена во неа таа на Франц Станцел и на крајот обете надополнети и варирани, дава Александар Флакер³⁰, која, пак, ни се чини прилично употреблива како подлога и за обидите на типолошко определување на македонскиот роман.

Меѓутоа, претходно би можело македонскиот роман да се класифицира и така да речам на покрупен план, т. е. на два главни типа, според *микрокосмичката* или *макркосмичката* ориентација, односно дали во центарот на раскажувањето е индивидуалната судбина (микрокосмос) или пак колективното егзистирање (макркосмос), поделба со која се користи и Гајо Пелеш во студијата „*Poetika suvremenog jugoslavenskog romana*“, Загреб 1966.

Во тој контекст македонскиот роман предлага редица интересни констатации и заклучоци, засновани врз неговиот досегашен развој. Од 1952 г., од „Селото зад седумте јасени“, па до појавата на романот „Две Марии“ (1956), значи, на самиот почеток од раѓањето на македонскиот роман, во него е присутна исклучиво темата на колективот. Тоа е проза која ја продолжува традицијата на раскажувањето на романот од XIX век (Стале Попов – „Крпен живот“, Јордан Леов – „Побратими“)³¹ и исто така на романот од XX век, но кој е доста далеку од некакви порадикални иновации („Селото зад седумте јасени“).

Со „Две Марии“ започнува преминацијата на микрокосмичката ориентација и во текот на десетина години се печатат не мал број романи од таков карактер („Месечар“ од С. Јаневски, „Кратката пролет на Моно Самоников“ од Д. Солев, „Ветрови“ од Б. Иванов, „Вкусот на праските“ од В. Уршевиќ, и др.). Акцентираната насоченост кон индивидуалната судбина се пробива дури и во романи, чии дејствија се одигруваат на колективен план (борбата против османското владеење во Македонија во „Пустина“ од Г. Абациев, походот на партизанската бригада во „Она што беше небо“ од В. Малески, потоа атмосферата во окупираниот град во „Скали“ од Б. Пендовски, или, спротивностите во нашето повоеано село од „Белата долина“ на С. Дракул).

Во чекор со микрокосмичката ориентација се вршат и длабоки промени во структурата на македонскиот роман. Тоа е времето кога тој се *дефабулизира* во голема мера, а во некои случаи и скоро потполно. Истовремено се губи и ликот, сфатен во класична смисла.

Последниве, пак, пет-шест години забележуваме со секој речиси нов роман повторно враќање кон проблемите на колективноста, кон макрокосмичката ориентација, која некои ја определуваат како знак на сè поголема *социјализација* на македонскиот роман („Тврдоглави“ на С. Јаневски, „Потомците на Кат“ и „Селани и војници“ на Методија Фотев, „Змиски ветер“ од Т. Георгиевски, „Црноборје“ од П. Ширилов,

³⁰ Aleksandar Flaker, O tipologiji romana, „Umjetnost riječi“, Zagreb, 1968, br. 3, стр. 207—216.

³¹ Наведувањето на романите во нашата студија не се врши според некаков вредносен критериум, ниту пак се настојува кон исцрпност.

и др.). Притоа ја следиме и обновата на фабулата, на ликовите и на другите слични одлики на реалистичкиот роман, иако сега тие се многу преобразени, модифицирани и збогатени со модерните искуства.

Очевидно, типологизацијата на Кајзер, во невариран и ненадополнет вид, е тешко да биде применета, во потполн обем, сосема адекватно во случајот на македонскиот роман, зашто таа поаѓа од практиката на главните и најголемите европски литератури. За трите основни типа на Кајзер — роман на настани (*Geschehnisroman*), роман на лик (*Figurenroman*) и роман на простор (*Raumroman*)³², или не ќе најдеме докрај соодветни примери или пак тие воопшто ќе отсутствуваат. Меѓутоа, ако ги употребиме со извесна условност и приближност, тогаш не ќе имаме потреба поделбава на познатиов германски научник сосема да ја отфрлиме. Така, романот на настани можеме да го согледаме во варијантата на историскиот роман, со динамизирана фабула и со т.н. сезнаечки раскажувач (види ги романите „Арамиско гнездо“ од Г. Абациев и „Солунските атентатори“ од Ј. Бошковски). Вториот тип — роман на лик, пак, ќе ни се подаде на апликација ако се согласиме да воведеме една модерна варијанта на рускиот подвид — романот за „лишний человек“ (види на пр. отец Симеон во „Месечар“ од С. Јаневски). Исто така, и романот на простор мораме да го адаптираме преку варијантата на романот на времето и просторот, односно „роман-епопеја“, добро познат во руската литература (Шолохов, Алексеј Толстој), на кој кај нас сосема условно можат да му се приближат „Тврдоглави“ од С. Јаневски, романите на М. Фотев, и др.

Во нашиот простор, како резултат на интенциите кон модернизацијата на раскажувањето, досега, меѓу најпродуктивните типови романи, се покажа и т.н. монолошко-асоцијативниот роман, особено неговиот подвид во кој раскажувачот се појавува во грво лице и го следи и открива својот внатрешен свет, наречен исто така и роман на „текот на свеста“ (најизразити примери се „Две Мариј“ од С. Јаневски и „Кратката пролет на Моно Самоников“ од Д. Солев).

Обидувајќи се да вршиме извесни типолошки определувања, ние сме свесни дека меѓу одделните типови постојат многу „мешања“ и исто така сме свесни дека извесен број романи останал надвор од класификацијата, зашто, сепак, типологизацијата која, како што рековме, е заснована на практиката од главните европски литератури, во крајна линија, не лесно се прилагодува на една национална литература, со здоцнет развој каква што е македонската. Па, затоа веќе во овој момент заживува кај нас сознанието дека ни престојат нови размислувања, нови истражувања и нови обиди за една уште поадекватна и попрецизна типологизација на македонскиот роман.

³² *Wolfgang Kayser, Das sprachliche Kunstwerk. Eine Einführung in die Literaturwissenschaft. Siebente Auflage 1961, стр. 359—365. На стр. 360 тој вели: „Geschehen, Figur und Raum sind drei Substanzschichten in aller Epik; wird eine von ihnen ausgeformt und tragend, so ergibt sich eine Gattung. Mit anderen Worten: die drei Gattungen des Romans sind GESCHEHNISROMAN, FIGURENROMAN und RAUMROMAN“.*

Aleksandar SPASOV

EINIGE MERKMALE DES STUDIUMS DER ROMANPOETIK UND
EIN VERSUCH DER TYPOLOGISCHEN BESTIMMUNG DES
MAKEDONISCHEN ROMANS

ZUSAMMENFASSUNG

Im Vortrag behandelt der Autor zwei Hauptfragen: den Zustand der theoretischen Romanforschung in diesem Moment und danach versucht er einige typologischen Bestimmungen des makedonischen Romans vorzuschlagen.

БИБЛИОГРАФИЈА
BIBLIOGRAPHY

С К Р А Т Е Н И Ц И

ГЗЗШФ-Ш	Годишен зборник на Земјоделско-шумарскиот факултет, Скопје
ГЗФФ	Годишен зборник на Филозофскиот факултет, Скопје
Гласник на ИНИ	Гласник на Институтот за национална историја, Скопје
ГодШИ	Годишник на Шумарскиот институт, Скопје
КЖ	Културен живот, Скопје
ЛЗБ	Литературен збор, Скопје
МЈ	Македонски јазик, Скопје
МЛ	Млада литература, Скопје
НМ	Нова Македонија, Скопје
ШП	Шумарски преглед, Скопје

1. *Versuch über Harznutzung in Südserbien Einige vorläufige Ergebnisse*. YUFRO, Budapest, 1936, 1—18.
2. *Сиесиуење на дрва — наш основен загаџок*. Земјоделец, II (1947) 6, 21—24.
3. *Садење на дрвчиња — штоа не е уште пошимуење*. Земјоделец, III (1948) 2/4, 43—44.
4. *Прилог о познавању дендрофлоре и вејеџације шума у НР Македонији*. Шумски масив Врвои-Цоцан код Кичева. ГЗШФ-Ш, II (1948/49), 3—34.
5. *Vegetacijska karta planine Peristera u Makedoniji*. (Omjer 1:50.000). Prilog u knjizi: *Nauka o biljnim zajednicama* od Dr Iva Horvata. Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1949, 434. (Со И. Хорват).
6. *Македонски народни имиња за видови од родот Quercus (габови)*. ГЗШФ-Ш, III (1949/50), 71—81.
7. *Расширеността и дендрофлората меѓу Овче Поле и Пчиња*. (Во врска со идните шумско-мелиоративни мерки). ГодШИ, I (1951), 9—32+3 к.
8. *Nekoliko novih podataka o planinskom javoru (Acer. Heldreichii Orph. in Boiss) u Makedoniji*. Godišnjak Biološkog instituta, Sarajevo, V (1952) 1/2, 159—168.
9. *O uticaju učestalosti belenja na veličinu prinosa smole*. Organizacija rada. Separati. Beograd, 1952, 3—16.
10. *Одгледување на брзорастежни шопол — една од најсџеиниите наши загаџи*. ШП, I (1953) 4, 19—23.
11. *Podocytisus carmanicus Boiss et Heldr.*, малу џознај вид ѓрмушка на македонските шуми и шибљаци. Acta Musei Macedonici Scientiarum Naturalium, I (1953) 4, 47—89+3/1 к.
12. *За видот Malus florentina (Zucc.) C. K. Schneid. во Македонија*. ГЗШФ-Ш, VI/VII (1952/53 и 1953/54), 3—13+3 прил.
13. *Македонски народни имиња за шумски дрвја и ѓрмушки*. ШП, I (1953) 1, 7—12.
14. *Дваесет ѓдини од смртта на Негељко Кошанин*. ШП, II (1954) 2, 53—54.
15. *Некои џогаџоци за врбиите во НР Македонија*. ШП, II (1954) 2, 25—33.
16. *За шумите и џланинските џасиина на Караорман*. ШП, III (1955) 5/6, 3—40+3 к. (Со С. Џеков).
17. *Налазните џсџарској звонка (Campanula istriaca Feer) у Заџагној Македонији*. ГЗШФ-Ш, VIII/IX (1954/55 и 1955/56), 269—272.
18. *За распространетоста на видовите Juniperus од секцијата Sabina во НР Македонија*. ШП, IV (1956) 4/6, 3—14+3 к.
19. *Ошџи со одгледување на молика (Pinus peuce Griseb) во Финска*. ШП, IV (1956) 4/6, 76—78.
20. *Fraxinus angustifolia Vahl. var. Pallisae (Wilm.) Fuk. распространетост во НР Македонија*. ГЗШФ-Ш, X (1956/57), 305—306.
21. *Medusobni odnosi biljnih zajednica i zemljišta*. Zemljište i biljka, Beograd, (1957) 7, 125—132.
22. *Низ шополови насади џо Дунавските аџи*. ШП, V (1957) 3/4, 55—59.
23. *Мочуришни врбак од Маеврско џоле*. ШП, V (1957) 3/4, 13—19.
24. *О шумама смрче у НР Македонији*. ГЗШФ-Ш, XI (1957/58), 37—42.
25. *Slučajevi nastajanja i širenja četinara u našim planinskim šumama*. Narodni šumar, Sarajevo, XII (1958) 7/9, 1—6.
26. *За дивној или конској косџен во НР Македонија*. ГЗШФ-Ш, XII (1958/59), 49—58.
27. *За црвениот јавор (Acer obtusatum Kit.) во НР Македонија во врска со шумските мелиораци*. ШП, VII (1959) 1, 3—8+2 сл.
28. *За видот Pinus brutia Ten. и можностите џој да се одгледува во НР Македонија*. ШП, VIII (1960) 3/4, 19—31.
29. *За косџеновите шумски заедници од џланината Беласица*. Acta Musei Macedonici Scientiarum Naturalium, VII (1960) 5 (65), 89—103.
30. *Платанот (Platanus orientalis L.) во НР Македонија*. ГЗШФ-Ш, XIV (1960/61), 5—34 (Со С. Џеков).
31. *Два џнтереси вида ѓрмушки од најсџиите краишта на НР Македонија — Eurotia ceratoides (L) C. A. Mey. и Genista trifoliolata Jka*. ГЗШФ-Ш, V (1960/61), 7—15.
32. *Субалиска букова шума на македонските џлани*. ШП, IX (1961) 5, 21—35+1.
33. *Распространетоста на елата (Abies alba Mill.) во СР Македонија*. ШП, IX (1961) 6, 3—8.

34. *Šumske zajednice četinarâ u NR Makedoniji*. Biološki glasnik, Zagreb, 15 (1962) 1, 1—38.
35. *Metasequoia egen* od živih fosila u genezâna dendroflora. ШП, X (1962) 1/2, 40—44.
36. *Zarašćivanje krečnjačke drobine u slivu Gornje Radike*. Zemljište i biljka, Beograd, XII (1962) 1/3, 239—241.
37. *Kako se odrazi zimâna 1962/1963 врз некои видови дрвећа и грмушки*. (Набљудувања во дендролошките збирки на Земјоделско-шумарскиот факултет во Скопје. ШП, XI (1963) 5/6, 43—50.
38. *Борови на македонските склонови на Кораб и Рудока*. ШП, XI (1963) 3/4, 17—25.
39. *За заедничките на евлаица (Alnus glutinosa Gaertn) во Македонија*. ГЗШФ-Ш, XVII (1963/64), 263—268.
40. *Церови шумски заедници како одделен височински појас по некои македонски планини*. ГЗШФ-Ш, XVII (1963/64), 255—261+прил.
41. *Осамени наоѓалишта на елаица во Малешевските планини*. ГЗШФ-Ш, XVII (1963/64), 269—270.
42. *Шумица на илоскачот и на церови во СР Македонија—Quercetum Farnetto-cerris macedonium Oberd. 1948 emd. Ит. ГЗШФ-Ш, XVII (1963/64), 235—253.*
43. *Нови наоѓалишта на смрдлика или сомина (Juniperus sabina L.) во Македонија*. ГЗШФ-Ш, XVIII (1964/65), 45—47+к.
44. *Notizen zur Flora Mazedoniens. Fragmenta balcanica*, V (1966) 24, 177—185.
45. *Преглед на дендрофлората на Македонија*. Сопствени и суиспонираны видови. Скопје, Сојуз на инженери и техничари по шумарство и индустрија за преработка на дрвото во СР Македонија, 1967, 125+3/.
46. *Traubeneichenwald und das Vorkommen der Hainbuche in Mazedonien*. Feddes Repertorium, Berlin, 78 (1968) 1/3, 83—95.
47. *Zur Kenntnis der Verbreitung von Cheilanthes Persica (Bory) Mett. in Mazedonien*. Fragmenta balcanica, VI (1968) 20, 185—187.
48. *За засианеноста на видот Luzula silvatica (Huds.) Gaud. (L. Maxima Lam et DC) во шумски заедници во Македонија*. Fragmenta balcanica, VI (1968) 19, 177—180.
49. *Колекционен арборетум и дендропарк*. Скопје, Земјоделско-шумарски факултет — Шумска опитна станица, 1968, 40+1/2+21 со силки/. (Со С. Џеков и А. Андоновски).
50. *Обид на хоролошка анализа на дендрофлората на Македонија*. ГЗШФ-Ш, XXII (1968/69), 15—23.
51. *Наоѓалишта на моликаица на планината Галичица*. ШП, XVII (1969) 5/6, 3—5.
52. *Моликаица и моликоваица шума на Пелистер*. Зборник на Симпозиумот за моликата. 2—6. IX 1969, Пелистер—Битола, 49—62+2 прил. и 1 к. (Со С. Џеков).
53. *Das Buchsbaum (Buxus sempervirens L.) in der Vegetation Mazedoniens*. Mitteilungen Ostalpin-dinarische Gesellschaft für Vegetationskunde. Camerino, (1969) 9, 311—322.
54. *Der Fichtenwald an der Arealgrenze der Fichte in NW-Mazedonien*. Mitteilungen der Ostalpin-dinarischen pflanzensoziologischen Arbeitsgemeinschaft, Wien, (1969) 6, 8—10.
55. *Subalpine Waldvegetation in den Gebirgen Mazedoniens*. Mitteilungen der Ostalpin-dinarischen pflanzensoziologischen Arbeitsgemeinschaft, Trieste, (1967), 7, 77—80.
56. *Höhengürtel in der Vegetation von Hochgebirgen Mazedoniens*. Mitteilungen der Ostalpin-dinarischen Gesellschaft für Vegetationskunde, Innsbruck, (1970) 11, 33—34.
57. *Zur Vegetationsbildung auf Schutthalden und erodierten jungen Sedimenten Vinnerhalb der Submediterranen Zone*. Raumforschung und Raumplanung, Klagfurt, (1971) 11, 122—124.
58. *За видот Metasequoia glyptostroboides и неговото расејане во колината на Скопје*. ГЗШФ-Ш, XXIV (1970/71), 5—15.
59. *Медијетранско велетинско подручје во СР Македонија*. ШП, XIX (1971) 1/3, 3—8.
60. *О шумском покривачу НР Македоније*. Хабилитационен труд. (Во ракопис).
61. *Ошис шума*. Шуме и шумска привреда Македоније, Косова и Новозаварској санџака. (Со Д-р Д. Петровић). (Циклостил).
62. *Карица шума по врсти дрвећа и карица шума по врсти узгоја Јужне Србије (Македоније, Косова и Новозаварској санџака)*. Размер 1:100.000 Издање Мин. шума и рудника. Београд 1931. Со Д-р Д. Петровић.

1. *Домашни извори за македонската историја*. Редакција и предговор Љубен Лапе. Скопје, Државно книгоиздателство на НРМ, 1951, 40+8.
2. *Историја на македонскиот народ*. Скопје, Нова Македонија, 1969. Книга I, дел IV, глава VI, т. 2; книга II, глава I—VII, дел VI, глава I—V.
3. *Историја на народот Југославије*. Београд, Просвета, Том I (1953), глава IV; (Делот за Бугарија) глава VIII, том II (1969), глава II, XXV, XLVII.
4. *Краток преглед на македонската историја*. Информативен прирачник за НР Македонија. Скопје, Уред за информации при Претседателството на Владата на Народната Република Македонија, 1950, 1/2, 9—21.
5. *Kratak pregled makedonske istorije*. (Od druge polovine XVIII veka do 1914 g.) Beograd, Istorisko društvo NR Srbije, 1955, 25.
6. *Одбрани шекспирови за историјата на македонскиот народ*. Дел I. 2. изд. Скопје, Просветно дело, 1959, 462.
7. *Одбрани шекспирови за историјата на македонскиот народ*. Дел II. 2. дополнето и проширено издание. Скопје, Просветно дело, 1965, 492.
8. *Одбрани чешки за историјата на македонскиот народ*. Дел I. Скопје, Просветно дело, 1951, 202.
9. *Одбрани чешки за историјата на македонскиот народ*. Дел II. Скопје, Просветно дело, 1953, 398.
10. *Писмата на Гоце Делчев*. Собрал и редактирал Љубен Лапе. Скопје, Книгоиздателство „Илинден“, 1951, 48.
11. *Програма по историја на македонскиот народ во гимназиите*. Битола, Државна печатница „Гоце Делчев“, 1945, 63.
12. *Протоколи од седницата на Прилепската општина (1872—1886)*. Скопје, ИНИ, 1956, 107.
13. *Делови за Македонија во „Историја за VIII одделение“ за осомалските и IV клас гимназија*. Скопје, Просветно дело, 1954, 161. (Истото е преведено и на албански јазик).
14. *Делови за Македонија во „Историја за VIII одделение“ од Т. Чубелик*. Скопје, Просветно дело, 1960. (Истото е преведено и на турски јазик.)
15. *Делови за Македонија во историјската чешанка „Патниот кон слободата“ за VIII одделение од Т. Чубелик*. Скопје, Просветно дело, 1961.
16. *Активност на Главниот одбор на Македонските групации во Швајцарија 1918—1919 г. и документацијата за нив*. Гласник ИНИ, IX (1965) 1, 131—191.
17. *Врските на Босна и Херцеговина со Македонија од почетокот на XIX век до 1878 година*. Гласник ИНИ, XII (1968) 2, 149—164.
18. *Доброволната акција на српската сликарка Надежда Петровиќ во Кичевско и Порече 1903 година*. Историја, III (1967) 1, 88—93.
19. *Einzelheiten aus der Arbeit einiger makedonischer Studenten enverneine im Ausland*. Во: *La Macédoine et les Macédoniens dans le passé*. Скопје, ИНИ, 1970, 327—346.
20. *Istoriografija u Makedoniji od oslobođenja do kraja 1950 godine*. Nastava istorije u srednjoj školi, Zagreb, I (1951) 1, 78—79.
21. *Kruševska republika*. Nastava istorije u srednjoj školi, Zagreb, I (1952) 4, 276—281.
22. *Искажувања на македонски интелектуалци за словенската взаемност во крајот на XIX и почетокот на XX век*. Во: Реферати на македонските слависти за VI меѓународен славистички конгрес во Прага. Скопје, Сојуз на друштвата за македонски јазик и литература, 1968, 83—89.
23. *Кон праќањето за периодизацијата на историјата на македонскиот народ*. Историја, II (1965), 18—28.
24. *Крушевска република*. Во: Илинденски зборник 1903—1953. Скопје, ИНИ, 1953, 152—162.
25. *Крушевската република*. Во: Книга за Илинден. Скопје, ИНИ, 1969, 131—139.
26. *Македонското национално преродување до Илинденското востание*. По Коста Веселинов составил Љубен Лапе. S.l., s.a., 16.
27. *Марко Цепенков за селските задружни куќи и чифлици во Прилепско, Тиквешко и Штипско*. Историја, III (1957) 2, 83—87.
28. *Најстариите страници од историјата на македонскиот народ*. ИМ, VI (1951) 3185.

29. Некои воено-управни тела и установи пред и во време на Илинденското востание и нивноото функционирање. Во: Илинден 1903. Скопје, ИНИ, 1970, 57—71.
30. Неколку иландајци за Мариовско-прилепската буна од 1564—65 година. Стремеж, I (1954) 5/6, 52—57.
31. Никола Пејров Русински за првите чекори на Тајната македонско-одринска револуционерна организација во Малешевско. Историја, V (1969) 1, 72—78.
32. Никола Пејров Русински како извор за раниот период од ширењето на социјалистички идеи во Македонија. Историја, V (1969) 2, 31—42.
33. Историјата вистина во неспатна „Ми шоравил Дончо три шовари ориз“. Историја, VII (1971) 1, 179—184.
34. Животој и делото на Ѓорче Пејров. Гласник ИНИ, XV (1971) 2, 41—52.
35. Сиомението на Ѓорче Пејров како извор за историјата на македонското националноослободително движење. ГЗФФ, 23 (1971), 179—195.
36. Македонското сисание „L'indépendance macédonienne“ и неговата намена. Гласник ИНИ, XV (1971) 3, 147—156.
37. Оригиналното печат на Кресненското востание од 1878 година. НМ, VIII (1953) 2546.
38. Охридскиот округ во 1914 година. Гласник ИНИ, XIII (1969), 3, 155—200.
39. По повод 65-годишнината од Илинденското востание. Историја, IV (1968) 2, 165—172.
40. Приднесот на македонските студенти во странство за развојот на македонската национална мисла и за одбрана на македонскиот национален индивидуалитет. Историја, VI (1970) 2, 50—71.
41. Прилог кон изучувањето на друштвено-економските и политички прилики на Македонија во XVIII век. Гласник ИНИ, II (1958) 1, 91—156.
42. Prilog pitanju periodizacije istorije makedonskog naroda. Zgodovinski časopis, Ljubljana, 66 (1965) 19/20, 115—123.
43. Прилог кон историјата на борбите на нашиот народ во XVI и почетокот на XVII век против турската власт. Нов ден, IV (1948) 5, 26—39.
44. Просветата, културата и уметноста во Македонија од 1870—1893 година. Билтен на Заводот за унапредување на школството на СРМ, (1968) 4/5, 62—72.
45. Разловечкото востание во 1876 година. ГЗФФ, 3 (1950), 1—30.
46. Смилевскиот конгрес. Историја, IV (1968) 2, 89—93.
47. Снабдување на охридските револуционери со оружје до Илинденското востание. ГЗФФ, 4 (1951), 1—28.
48. Создавање на славјано-македонското научно-литературно друштво во Петриград и неговото устоа. Современост, XIV (1964) 2, 206—219.
49. Тркалото на историјата не може да се врати назад. Македонија, XVI (1969) 194, 1—4.
50. Првото помало по историјата на македонскиот народ за гимназиите. 25 години издавачка дејност на Просветно дело. Скопје, Просветно дело, 1970, 61.
51. Една непозната страна од семејководната работа на Македонската револуционерна организација во Прилеп. Стремеж, V (1959) 5/6, 54—61.
52. Ирина Григориевна Сенкевич (1930—1968). In мемориум. Гласник ИНИ, XII (1968) 3, 267—269.
53. Н. Сошировски, Еден непознат извештај за бийолскиот пашалак од 1856 г. Историја, IV (1968) 1, 189—191.
54. Уводна белешка. Во: Македонија во XVI и XVII век, од Д. Шопова. Скопје, ИНИ, 1955, 5—7.
55. Две непознати писма на Ѓорче Пејров. Разгледи, IV (1957) 22, 10.
56. Непознати писма и шлеѓрами на Ѓорче Пејров. (По повод 50-годишнината од неговата смрт). Гласник ИНИ, XV (1971) 2, 247—283.
57. Писма на учесници во македонското национално-револуционерно движење. Гласник ИНИ, XVI (1972) 1, 187—207.
58. Пере Тошев. (По повод 60 годишнината од смртта). Гласник ИНИ, XVI (1972) 2, 51—54.
59. Документи за положбата во Македонија и во Организацијата во првата половина на 1904 година. Гласник ИНИ, V (1961) 2, 245—277.

60. Документи за создавањето и развојот на НРМ 1944—1946. Скопје, Државно книгоиздателство на СРМ, 1949, 112.
61. Документи за формирање на Славјано-македонското научно литературно друштво и неговото установа. МЈ, XVI (1965), 191—202.
62. Извештаи од 1903 година на српските конзули, митрополити и училишни инспектори во Македонија. Скопје, ИНИ, 1954, 395.
63. Неколку нови документи за 1903 година. ГЗФФ, 6 (1953), 1—74.
64. Неколку писма од Гоце Делчев. Нов ден, IV (1948) 5, 82—89.
65. Нови документи за Илинденското востание и Крушевската Република. Во: Илинденски зборник 1903—1953. Скопје, ИНИ, 1953, 4—151.
66. Нови писма на Гоце Делчев. (По повод 60 години од неговата смрт.) Гласник ИНИ, VII (1963) 1, 181—231.
67. Материјали за обидите на македонската интелигенција во Русија да формира 1912—1914 Славјано-македонско национално-просветно друштво и Руско-македонско доброволно друштво. Историја, VII (1971) 2, 226—240.
68. Српскиот конзул во Македонија за Г. Делчев. НМ, XVIII (1963) 2631.
69. Станба на Крсте Мисирков во 1914 година. Историја, I (1965) 2, 33—35.
70. Три необјавени писма на Г. Делчев. НМ, VIII (1953) 2631.
71. Гоце Делчев во спомените на современите. Избор, редакција и коментар на Христо Андонов Полјански. Скопје, 1963. Гласник ИНИ, VIII (1964) 1, 223—225.
72. Гоце Делчев. Писма и други материјали. Историја, IV (1968) 2, 207—212.
73. Данчо Зографски, Крушевската република. Нов ден, IV (1948) 8/9, 107—109.
74. Душко Константинов, Даме Груев (1871—1971). Битола, 1971. Историја, VIII (1972) 1, 258—259.
75. Ѓорѓи Димовски-Цоле: Ѓорѓи Сујарева, живото и дело. Битола, 1968, 104. Гласник ИНИ, XII (1968) 2, 245—247.
76. И. Г. Сенкевич, Новые материалы по истории южных славян. (Из рукописного наследия М. А. Хитрово). Славянский архив, Москва, 1963. Гласник ИНИ, VIII (1964) 1, 226—230.
77. И. Г. Сенкевич, Об изменениях в аграрных отношениях в Македонии в последней четверти XIX в. Историја, III (1967) 1, 153—155.
78. Илинденското — Преображенското востание 1903—1968. Историја, V (1969) 2, 210—231.
79. Милан Ристевски: Нароен херој Кире Гаврилски—Јане, Прилеп, 1968. Гласник ИНИ, XII (1968) 3, 253—255.
80. Некои забелешки на монографските работи за траговите Шипов, Тетово и Гевгелија. Гласник ИНИ, XI (1967) 1, 177—182.
81. Б. Мирчев, Спомен на некои активни дейци во македонското револуционно движење, (Известия на Института по бугарска историја, VI (1956), 481—524). Гласник ИНИ, I (1957) 2, 163—168.
82. Годишно собрание на Институтот за национална историја. Гласник ИНИ, I (1957) 1, 295—321.
83. К. Томовски: Мајстор Андреја Дамјанов (1813—1878). Историја, III (1967) 2, 170—171.
84. Илинденски спомени. Повременик на историската секција, посветен на Даме Груев и Ѓорче Петров, Битола, I, 1 (1972). Историја, VIII (1971) 1, 261—262.
85. Кочо Рацин во спомените на современите. Избор и редакција Перо А. Коробар. Скопје 1972. Историја, VIII (1972) 2, 301—304.

Александар СПАСОВ

1. За поемајта Тиквешка легенда од Лазо Каровски. Нов ден, IV (1948) 10, 50—64.
2. Соопштение за дел од книжевната застапност на поетот Кочо Рацин. Нов ден, IV (1948) 4, 66—82.
3. Една записка од четвртата деценија на XIX век. МЈ, II (1951) 10, 227—228.
4. За поетски превод на „Сергарот“. КЖ, III (1951) 8.
5. Тажната песна на Рајко Жинзифов. НМ, VIII (1951) 1898.

6. Кој е автор на стиховите „Глас од далека земја“. МЈ, II (1952) 7, 155—166.
7. Кон ирашањето за македонските народни приказни собрани од браќата Миладинови. Современост, II (1952) 1/2, 31—38.
8. Кочо Рацин: Проза. Редакција Александар Спасов и Јован Бошковски. Предговор и забелешки напишал Александар Спасов. Скопје, Кочо Рацин, 1952, 1—50.
9. Фолклорни материјали за Миладинови објавени во „Браќски штур“ и „Бџарски книжици“. МЈ, III (1952) 1/2, 30—35.
10. Гане Тодоровски: „Тревожни звуци“. НМ, X (1953).
11. Една од одломките од Рациновице проучувања на македонското национално ирашање. МЈ, IV (1953) 5/6, 104—112.
12. Лириката на Србо Ивановски. (Критички белешки кон збирката „Средби и разделби“.) Современост, III (1953) 4, 89—96.
13. Македонски песни на Рацин објавени пред излегувањето на „Бели мури“. МЈ, IV (1953) 4, 73—78.
14. Неколку податоци за Рациновице публицистика. Трудбеник, VIII (1953) 1.
15. Рацин во скопскиот зајвор. НМ, X (1953) 2631.
16. Рацин и ирашањето за македонскиот литерашурен јазик. (Неколку белешки и податоци). МЈ, IV (1953) 5/6, 97—104.
17. Белешки за Сисеван Галојажка. (По повод „Чудне силуете“, Београд, Култура, 1954). Разгледи, I (1954) 17, 4—5.
18. Кочо Рацин: Стихови и проза. Уредил (предговор и белешки) Александар Спасов. Скопје, Кочо Рацин, 1954, 333+XXII.
19. Појавата на „Бели мури“. Современост, IV (1954) 6, 381—388.
20. Преводи на Фрањо Рачки и Аугуст Шенк од Зборникот Миладинови. Разгледи, I (1954) 19.
21. Сречко Косовел. Разгледи, I (1954) 6.
22. Анђун Барац. Разгледи, II (1955) 23.
23. Зейис кон „Дозје“ од Блаже Конески. Разгледи, II (1955) 16.
24. Јанез Менарин: „Прва јесен“. Разгледи, II (1955) 12.
25. Констанијин и Анѓеја Пејковиќ. Разгледи, II (1955) 11.
26. Неколку уводни белешки за поезијата на Рајко Жинзифов. ЛЗБ, II (1955) 3/4, 163—167.
27. Околу Рациновице роман. Разгледи, II (1955) 11.
28. Просторони на една поезија. Маргинални кон „Песни“ на Б. Конески. Разгледи, II (1955) 5; 6.
29. Рациони и ирашања. (Цветко Мартиновски: „Јбуљинци“, издание на „Кочо Рацин“, Скопје, 1955). Разгледи, II (1955) 24; 25.
30. Ано Шолов: „Слеј се со иницијалата“. („Кочо Рацин“, Скопје, 1955). Разгледи, III (1956) 4.
31. Вредности и критериуми. Разгледи, III (1956) 1.
32. Димитар Солев: „Окопните снегови“. („Култура“, Скопје 1956). Разгледи, III (1956) 14.
33. Запис кон есеите на Иван Горан Ковачиќ. МЈ, VI (1956), 1 60—65.
34. Кирил Пејчиновиќ: „Слово за ирашниците“. („Култура“, 1956). Разгледи, III (1956) 24.
35. Пашиќија кон зборот. Критики и огледи. Скопје, Култура, 1956, 134.
36. С. Ивановски: „Бели крикови“. („Култура“, Скопје 1956). Разгледи III (1956) 8.
37. Словенски поети. (Приготвиле Србо Ивановски и Гане Тодоровски. „Кочо Рацин“, Скопје, 1956). Разгледи, III (1956) 10.
38. Еден обид во 1887 година за издавање на стиховите на Рајко Жинзифов напишани на руски јазик. Разгледи, IV (1957) 13.
39. Едно од последните писма на Рајко Жинзифов до Марин Дринов. Разгледи, IV (1957) 5.
40. Нашата поезија во изминатата година. (Потсетувања на некои нејзини проблеми). Разгледи, IV (1957) 2, 1—2.
41. Престанојот на Константин Пејковиќ во Хрватска и Словенија во 1852 г. МЈ, VII (1957) 7, 35—51.
42. Рајко Жинзифов во ирејската помеѓу Марин Дринов и Нешо Болчев. Неколку податоци за биографијата на Рајко Жинзифов. ЛЗБ, IV (1957) 1, 17—23.

43. Три белешки за браќата Миладиновци. (1. „Словенски гласник“ за Зборникот на Миладиновци. 2. Две песни од Зборникот на Миладиновци препечатени во „Хрватски календар“ за 1862 година. 3. Еден примерок на „Братски труд“, адресиран до К. Миладинов во Загреб. МЛ, VII (1957) 4, 52—59.
44. Јордан Леоз: „Виор“. Разгледи, V (1958) 4, 1—2.
45. „Слово о полку Миреве“ на македонски. НМ, XIV (1958) 4412.
46. Благоја Иванов: „Нок без починка“. Разгледи, II (1959) 1, 78—80.
47. Обид на Рајко Жинзифов во прозата. НМ, XV (1959) 4645.
48. Рајко Жинзифов. Живот и книжевна дејност. (Куса содржина на докторската дисертација). ГЗФФ, 12 (1959) 9, 221—225.
49. Уште две нови стихозбирки на племенице. (За „Земја и страст“ од Јован Котески и „Уморно лето“ од Видос Подгорци.) Разгледи, II (1959) 2, 181—183.
50. Две стихозбирки од македонски поезии на словенечки јазик: „Злиј се с нишино“ од Ацо Шошоз и „Взгилја“ од Блаже Конески. Разгледи, II (1959/60) 9, 963—965.
51. Поезијата на Рајко Жинзифов. Трудови, I (1960) 1/2, 17—19.
52. Antologija savremene makedonske poezije i proze. Poeziju sastavio Aleksandar Spasov. Prozu sastavili Milan Đurđinov i Dimitar Solev. Beograd, Nolit, 1961, 317.
53. Kočo Racin: Svitanja. (Izbor). Uvod napisal Aleksandar Spasov. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1961, 61.
54. Кочо Рацин. Во: Македонска книжевност. Приредно Блаже Конески. Београд, Српска книжевна задруга, коло LIV, књ. 368, 1961, 149—160.
55. Кочо Рацин: Стихови и проза. Уредил д-р Александар Спасов. 2 изд. Скопје, Кочо Рацин, 1961, 314.
56. Мишко Кралец: Стиховна јаболкница. Избор (и поговор) Александар Спасов. Скопје, Култура, 1963, 146.
57. Некои пози подготвители. Од полициската документација за Рацина. НМ, XX (1963) 5970.
58. Некои нови подготвители за Рацина. Три писма од Јован Поповиќ до Рацина. НМ, XX (1963) 5978.
59. Нови знаци. (Влада Урошевиќ: Знаци, Нови Сад 1963). Разгледи, V (1963) 7, 606—608.
60. Sodobna makedonska poezija. Izbor in uredil dr Aleksandar Spasov. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1963, 164.
61. Годишние на формирањето. (125 години од раѓањето на Рајко Жинзифов). НМ, XXI (1964) 6242 и 6243.
62. Пофалба на секојдневниот. (Гане Тодоровски: „Апотеоза на делникот“. Скопје 1964). НМ, XXI (1964) 6493.
63. Рајко Жинзифов за Вук Караџиќ. НМ, XXI (1964) 6303.
64. Современ припад. (Кон романот „Кратката пролет на Моно Самоников“ од Димитар Солев.) НМ, XXI (1964) 6512.
65. Kočo Racin i savremena makedonska književnost. (Pogovor kon Bela svitanja od Kočo Racin) Novi Sad, Forum, 1965, I—XXXIX.
66. La poésie macédonienne contemporaine. Europe, Revue mensuelle. Paris, 43 (1965) 436/436, 59—60.
67. Франце Прешерн. ЛЗБ, XII (1965) 1, 1—10.
68. Франце Прешерн. Приредил (и предговор напишал) д-р Александар Спасов. Скопје, Кочо Рацин, 1965, 91.
69. За врските помеѓу Григор Прличев и Јосиф Широмлаер. НМ, XXII (1966) 6998.
70. Маринади кон шемата — нови проби на современата македонска литература. НМ, XXII (1966) од 30. IV и 1. 2. V.
71. Modern Macedonian Poetry. The Bridge, Yugoslav Literary Review, Zagreb, (1966) 2, 57—59.
72. Nuova poesia jugoslava. Con testo a fronte a cura di Ciril Zlobec con la collaborazione di S. Mihalić a A. Spasov. Parma, Guanda, 1966, 471.
73. Poesia macedone contemporanea. Bo: Nuova poesia jugoslava. Con testo a fronte a cura di Ciril Zlobec con la collaborazione di S. Mihalić a A. Spasov. Parma, Guanda, 1966, 471.
74. Кочо Рацин: Стихови и проза. (Приредил д-р Александар Спасов). 3 изд. Скопје, „Култура“, 1966, 321.
75. За прозата на Блаже Конески. ЛЗБ, XIV (1967) 2, 6—11.

76. *Кон поезијата на Блаже Конески*. ЛЗБ, XIV (1967) 3, 17—22.
77. *Кочо Рацин денес*. НМ, XXIII (1967) од 13. VI.
78. *Makedonya siiri*. Во: *Dünyaya acılan pençere*. Cepdergisi. İstanbul, Varlik yayinlari, 1967, 125—126.
79. *Мишко Крањец: Одбрани раскази*. Избор Александар Спасов. Скопје, Култура, 1967, 108. (Изменето издание на „Старата јаболкница“).
80. *Послератна македонска поезија*. Во: *Македонска книжевност*. Приредио Блаже Конески. Београд, Српска книжевна задруга, 1967, коло LIV, књ. 368, 161—169.
81. *Прозата на Димитар Солев*. ЛЗБ, XIV (1967) 4, 13—16.
82. *Савремена македонска поезија*. Антологија. Предговор /и поговор/ Александар Спасов. Београд, Српска книжевна задруга, 1967, коло LX, књ. 408, 275.
83. *Велика игра радосии*. (Славко Јаневски: „Црни и жолти“). Македонска книга, Скопје 1968). Во: *Трагом децје песме*. Нови Сад, 1968, 115—118.
84. *Makedon romaninin gelisme yolu*. Sesler, III (1968) 18/19, 37—49.
85. *Развој на литературните родови и видови на современата македонска литература*. Во: Реферати на македонските слависти за VI меѓународен славистички конгрес во Прага. Скопје, Сојуз на друштвата за македонски јазик и литература на СРМ, 1968, 123—128.
86. *Широмажерово интересовање за сѝихове Прличева*. Политика, LXV (1968) 19523.
87. *Весии за ѝреснојот и дејносии на Консѝанѝин Пеѝковиќ во Дубровник и Црна Гора*. ЛЗБ, XVI (1969) 6, 21—23.
88. *Еден лексикографски обид на Рајко Жинзифов*. ГЗФФ, 21 (1969) 313—332.
89. *За македонската литература*. Скопје, Мисла, 1969, 113.
90. *Литературата во Вардарска Македонија меѓу 1918—1941 година*. Во: *Историја на македонскиот народ*. Кн. III. Периодот меѓу двете светски војни и Народната револуција (1918—1945). Скопје, НИП Нова Македонија, 1969, 144—151.
91. *Литературните прилози на тема НОБ во сисанието „Развиток“*. ЛЗБ, XVI (1969) 3, 17—21.
92. *Okolu prepiskata meѓu Fran Levstik i Franjo Košir*. Slavistična revija, Ljubljana, (1969) 2, 403—409.
93. *Писмо на Иван Цанкар во Историскиот архив на Т. Велес*. ЛЗБ, XVI (1969) 6, 18—21.
94. *За македонскиот роман*. ЛЗБ, XVII (1970) 4, 14—21.
95. *Непозната сѝхозбирка на Консѝанѝин Пеѝковиќ*. ГЗФФ, 22 (1970), 377—382.
96. *Патриотизмот во литературата за деца*. ЛЗБ, XVII (1970) 5, 23—27.
97. *Нашето прееознавање*. Скопје, Мисла, 1970, 109.
98. *Оѝон Жујанѝич: Песни*. Избор и поговор Александар Спасов. Скопје, Македонска книга, 1971, 63—71.
99. *Racin: Lirika*. Izbral, uredil in spremno besedo napisal dr Aleksandar Spasov. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1971, 67.
100. *Словенска поезија*. Антологија во избор на Борис Патерну и Александар Спасов. Скопје, Мисла, 1972, 275.

СОДРЖИНА CONTENTS

ПРИСТАПНИ ПРЕДАВАЊА И ПРИЛОЗИ OPENNING ADDRESSES AND CONTRIBUTIONS

АНТО БАБИК

- Tradicija i istorijsko pravo u odnosima između Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku. (Die Rolle der Überlieferung und des historischen Rechtes in den Beziehungen zwischen Bosnien und Dubrovnik im Mittelalter).... 9

МИЛАН БАРТОШ

- Обавезно универзално меѓународно јавно право (Le droit international public obligatoire et universel) 19

ЗБИГЊЕВ ГОЛОМБ

- Значењето на македонскиот јазик за балканистичките студии (The Significance of Macedonian in Balkan Linguistics) 37

ХАНС ЕМ

- За некои особености на растителноста и дендрофлората на Македонија (Ueber einige Besonderheiten der Vegetation und Dendroflora Mazedoniens) 45

БРАТКО КРЕФТ

- Брехт и марксизмот (Brecht in marksizem) 59

ЉУБЕН ЛАПЕ

- Животниот пат и делото на Пепе Тошев (La vie et l'activité de Pere Tošev) 83

ТОДОР СКАЛОВСКИ

- Гоце. Шарпланинска приспивна. Македонско оро 101

АЛЕКСАНДАР СПАСОВ

- Некои аспекти на проучувањето на поетиката на романот и обид за типолошко определување на македонскиот роман (Einige Merkmale des Studiums der Romanpoetik und en Versuch der typologischen Bestimmung des makedonischen Romans) 105

БИБЛИОГРАФИЈА BIBLIOGRAPHY

- Скратеници 119
Ханс Ем 121
Љубен Лапе 123
Александар Спасов 125